

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FORTID OG NUTID

TIDSSKRIFT FOR KULTURHISTORIE
OG LOKALHISTORIE

UDGIVET AF
DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING

BIND XIV

JUNI 1941

HÆFTE 1

H. HAGERUPS FORLAG — KØBENHAVN

HOVERIINDBERETNINGER SOM KILDER TIL DANSK LANDBOHISTORIE.

Af Fridlev Skrubbeltang.

Det maa anses for almindelig anerkendt, at Hoveriordningerne hører til det 18. Aarhundredes vigtigste Landboproblemer. Stavnsbaandet var et iøjnefaldende og betydningsfuldt Led i det daværende Landvæsenssystem, men selve Stavnsbaandsløsningen afgav ikke Stof til dybtgaaende Vurdering af Gods- og Bondesamfundets Forhold. Anderledes med Udskiftningen og Hoveriets faste Bestemmelse eller Afløsning, de praktiske Reformere, som i Løbet af et forholdsvis kort Spand af Aar satte sine Spor i det danske Samfund, ved Bondebrug som paa Hovedgaardsjord. Bondens Underkuelse maatte vedvare, saa længe hans eget Landbrug var stillestaaende, mens Kravene om hans Arbejdsydelser til Storbruget stadig voksede. Først ved Hoveriordningerne fik de fleste Bønder Mulighed for at veje de Kræfter, de kunde ofre paa deres eget Brug. De bevarede Hoveripapirer taler vel først og fremmest om Hovedgaardens Driftsforhold, men giver samtidig en Mængde Oplysninger om Bondestandens Afgifts- og Erhvervsvilkaar.

Hoveriets Historie er ikke blevet belyst i en Udstrækning, der staar i rimeligt Forhold til Kildematerialets Omfang og Værdi. Det rummer Stof til en større landshistorisk Opgave, der bør løses, hvis der engang kan gives Midler dertil. Indtil da maa man navnlig være taknemlig for lokalhistoriske Undersøgelser, der omfatter Hoveriproblemerne med Interesse og Forstaaelse. I Længden bør man ikke nøjes med almindelige eller løsrevne Træk, naar dog Kilderne giver Mulighed for en langt mere indtrængende Behandling.

Det efterfølgende er ikke nogen udtømmende Vejledning m. H. t. det Kildemateriale, der angaar Hoveriet i det kongerigske Danmark; i saa Fald burde ogsaa det mere spredte Stof i Landsarkiverne tages med. Mine Iagttagelser vedrører i det væsentlige kun Aktstykker, der har Tilknytning til det begyndende Lovgivningsarbejde i sidste Trediedel af det 18. Aarhundrede, utvivlsomt den mest omfattende Del af Hoveripapirerne.

Som Aktsamlinger, der egner sig til statistisk Udnyttelse, samtidig med at de giver mange bemærkelsesværdige Bidrag til Lokalhistorien, maa i første Række nævnes:

- I. General-Hoverireglementer i Overensstemmelse med Forordningen af 6. Maj 1769, indsendt af Proprietærerne.
- II. Indberetninger angaaende Skyld af matrikuleret Hartkorn under 1 Tønde, i Henhold til Cirkulære af 3. Sept. 1771.
- III. Hoveriprotokoller efter Forordningen af 12. August 1773, 6. og 7. Post.
- IV. Hoveriefterretninger i Henhold til Plakaten af 24. Juni 1791.
- V. Hoveriforeninger i Henhold til Plakater af 24. Juni og 23. December 1791.
- VI. Hoverikommissionerne af 5. Juni 1795 (Forhandlingsprotokoller 1795—1801. Sager vedkommende Hovedgaarde og Godser).

Til disse Kilderækker slutter sig andre Hoveridokumenter, for Størstedelen Indberetninger til Regeringsmyndighederne, hvor Godsejere eller Bønder rykker ud med Oplysninger, der kaster Lys over ældre Tilstande eller særlige Lokalforhold. Ved Gennemgangen af de anførte Kildegrupper vil der være Lejlighed til at fremhæve en Del af disse Hoveripapirer, men iøvrigt henvises til Rigsarkivets »Vejledende Arkivregistraturer« II, S. 202. S. 215 f. og S. 218.

Generalhoverireglementerne. Hoveriforordningen af 6. Maj 1769, den første i Rækken, bestemte, at »hver Hosbond« inden 15 Maa neders Forløb skulde tilstille Amtmanden et »General-Hoveri-Reglement«, efter et af Generallandvæsenskollegiet forfattet Skema. Dette Skema viser ligesom adskillige andre Træk fra Landborefor-

mernes første Periode, at Regeringen ønskede et virkeligt Overblik over Landbrugets Tilstand ved denne Tid, saa vidt muligt gennem præcise Oplysninger. Da Kollegiet i April 1768 havde anmodet Amtmænd, Grever og Baronere om at indsamle »Efterretninger« om en Række vigtige Landboproblemer, bl. a. om Muligheden for en nærmere Bestemmelse af Hoveriet, var Svarene paa dette Tidspunkt holdt i stor Almindelighed. De færreste Godsejere ønskede Lovgivningens Indblanding i Sagen. Takket være de udfyldte Skemaer haabede Regeringen nu at faa et Overblik over de faktiske Tilstande.

I Generalhoverireglementet finder man navnlig Oplysninger om følgende Forhold, hvoraf i Regelen kun de, der vedrører de enkelte Fæstebønder (nedenfor 10—19), er rubricerede:

1. Hovedgaardens Navn og dens Beliggenhed (Amt, Herred og Sogn).
2. Fri Hovedgaardstakst (Tdr. Hartk. Ager og Eng, Skovskylld og Mølleskylld, samt Konge- og Kirketiender).
3. Skattepligtigt (»contribuerende«) Hartkorn, der drives under Hovedgaarden.
4. »Alt denne Gaard tilliggende Sædeland i alle Markerne, saavel de besaaede som ubesaaede og i Hvile eller Fælled liggende, tilsammen anslaget til Rugsæd«.
5. Antallet af Hovedgaardsmarker, samt hvor mange af disse der aarligt besaas.
6. Hvor mange Læs Hø à 32 Lispund der gennemgaaende kan avles.
7. Bøndergodsets Hartkorn (Ager og Eng, Skovskylld og Mølleskylld).
8. Antallet af Beboere: Bønder (Gaardmænd) og Husmænd.
9. Antallet af hoverigørende Bønder, samt hvor mange der er fritaget mod Pengeafgift.
10. Den enkelte Bondegaards Beliggenhed (Amt, Herred, Sogn, evt. By) og Matrikulsnummer, evt. Navn.
11. Beboerens Navn.
12. Sædeland (beregnet til Rugsæd) i alle Byens eller Gaardens Marker.

13. Høavl i alle Gaardens tilliggende Enge, beregnet til Læs à 32 Lispund.
14. Græsningsrettigheder i Overdrevet, ansat til Stkr. »fulde« Høveder.
15. Gennemsnitsindtægt af Humle- eller Frugthaver.
16. Ejendommens Hartkorn.
17. Landgilde i Korn, Penge og Smaaredsel.
18. Antallet af Køre- eller Spanddage, Haand- eller Gangdage ugentlig, a) i Husbondens Sæde- og Høsttid, b) i den øvrige Tid af Aaret.
19. Aarlig Hoveripengeafgift.
20. »Adskillige Generale Anmærkninger«, bl. a. om Afstanden fra Landsby eller Enestegaard til Hovedgaard, Antallet af Bymarker samt Jordens Bonitet.
21. En Række Bestemmelser vedrørende selve Hoveriarbejdet (hvor mange Skæpper Land der kunde pløjes eller harves paa een Dag med nærmere angivne Forspand og Hovbud; hvor mange Mil der regnedes til en Dagsrejse, naar Hensyn toges til Vejens Beskaffenhed; Læsstørrelser angivet i Tdr. Korn af forskellig Slags; hvor mange Traver Korn en Karl skulde kunne afmeje, og hvor mange Hundrede Tørv han kunde skære paa en Dag, etc.).

Der indsendtes i Aarene 1769—71 Generalhoverireglementer fra det store Flertal af danske Hovedgaarde. En Del af de fremkomne Oplysninger blev samlet i et Manuskript, der senere er havnet paa Universitetsbiblioteket (Additamenta 230). Det er senere navnlig blevet afbenyttet af Christensen-Hørsholm, der i »Agrarhistoriske Studier« II, S. XIX—LIII optrykte Fortegnelsen over ca. 580 Hoved- og Ladegaarde. Ogsaa Falbe-Hansen har benyttet dette Manuskript, om end i mindre Udstrækning¹⁾. Christensen-Hørsholm antog, at Manuskriptet stammede fra o. 1770, men kendte forøvrigt ikke Kilde-Sammenhængen. Senere har Rigsarkivar Linvald benyttet de i Manuskriptet forekommende Hartkornstal til

¹⁾ V. Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne I, S. 32, 48 f.

en Paavisning af, hvorledes ca. $\frac{3}{4}$ af Danmarks Jord paa det nævnte Tidspunkt var fordelt mellem gammel dansk Adel, indvandret Adel og borgerlige Besiddere²⁾.

Hos Christensen-Hørsholm (og i Add. 230) finder man kun de Oplysninger, der svarer til 1—9 i ovenstaaende Oversigt, samt Ejerens Navn. Om Bondebruget og Bøndernes Afgiftsforhold faar man derfor kun lidt at vide. Da et meget stort Antal af de originale Hoverireglementer er gaaet tabt, er Add. 230 dog vedblivende en Kilde af Betydning. Men Forholdet er samtidig det, at der — navnlig fra jysk Omraade — er bevaret en Mængde Reglementer, som ikke indgaar i den nævnte Fortegnelse (der iøvrigt topografisk set er mindre velordnet). De bevarede Generalhoverireglementer angaar 71 Hoved- og Ladegaarde paa Sjælland, 2 paa Samsø, 39 paa Lolland-Falster, 28 paa Fyn og 260 i Jylland. Her-til kommer Indberetninger fra enkelte Selvejerbønder og Præster.

Hoverireglementerne indeholder en Række Oplysninger, som sikkert i alt væsentlig stemmer med de faktiske Forhold. Dette gælder Sted- og Personnavne, Hartkornsangivelser, de anførte Markinddelinger, Antallet af Bønder (Gaardmænd) og — i Reglen — Husmænd. Beboerne paa Hovedgaardstakst er ikke altid anført. Landgilde og Hoveripenge (under eet) stemmer utvivlsomt med Jordebogsangivelser, og det samme gælder Fæstehusmændenes Afgifter. I mange Tilfælde bestemte dog Husmandens Fæstebrev, at Herskabet kunde forlange Ugedagsarbejde i Stedet for de anførte Huspenge.

En nøjere Gennemgang af de bevarede Hoverireglementer vil derimod vise, at man ikke bør lægge for stor Vægt paa de Tal, der opgives for hovgørende og hoverifri Bønder. Blandt de første vil ofte findes Bønder med højst en Fjerdedel af det Hoveri, der udførtes af en fuldt hoveripligtig Bonde, og blandt de sidste kun meget faa, der var helt fri for Hoveri (jfr. nedenfor S. 20). Adskillige Ødegaarde blev desuden drevet ved Hoveri, selv om de ikke var henlagt under Hovedgaarden. Det er saaledes vanskeligt at faa et nogenlunde nøjagtigt Maal for hoverigørende og hoverifrit Hartkorn.

²⁾ Hist. Tidsskrift, 8. Rk., IV Tillæg, S. 147—58.

Christensen-Hørsholm ansaa Hovedgaardens Udsæd- og Høavlsangivelser for alt andet end paalidelige, og heri har han formodentlig Ret, selv om man næppe bør spille Auktions-Bekendtgørelsernes Tal ud mod Hoverireglementernes³⁾. I begge Tilfælde drejer det sig om Ejernes Angivelser, men kun ved Salg og Bortforpagtning havde de Interesse af at opgive for høje Tal! Sandsynligvis var Bøndernes Angivelser endnu mindre efterrettelige, hvad Udsæd, Høavl og Græsningsrettigheder angik. »Da Bonden har befrygtet sig for Forøgelse i sin Matricul, har hand ey været at formaae til at angive sin rette og fulde Udsæd, samt Høe Aul . . .«, hedder det fra Ørumgaard i Bjerre Herred. En medvirkende Grund var det vel ogsaa, at de færreste Gaardmænd ønskede at give Indtryk af større Velstand end deres Naboer.

Ved selve Hoveribestemmelserne har de fleste Godsejere fulgt Forordningens Krav om Fastsættelse af *ugentlige* Spand- og Gangdage i de to Perioder (jfr. ovenfor, Pkt. 18). Det er naturligvis ofte vanskeligt at afgøre, hvorvidt det drejer sig om en Gennemsnitsberegning, som man kan tillægge nogen større Værdi. En Del Godsejere synes at have næret Ængstelse for at ansætte et for lavt Antal Hoveridage pr. Bonde. Den Tanke var jo nærliggende, at Regeringen senere vilde lovfæste Godssets Minimumskrav. Med Struensees Hoveriforordning af 20. Februar 1771 skete der da ogsaa noget i den Retning, og man mærker sig, at en Del af Generalhoverireglementerne først blev indsendt efter dette Tidspunkt. En betydelig Del af Godsejerne har dog valgt at angive det *aarlige* Antal Spand- og Gangdage pr. Bonde, undertiden med en detaljeret Angivelse af, hvor mange Arbejdsdage af hver Slags der normalt blev ydet pr. Helgaard. Andre gav tillige Oplysninger om Bøndernes Hovmaal.

Mangen praktisk Landmand har utvivlsomt skumlet over en Kontorius-Lov, der vilde tvinge Bonde og Herremænd til at akkordere om et bestemt Antal Hoveridage pr. Uge, idet der kun i Pløje- og Høsttiden maatte aftjenes en Dag mere om Ugen end efter Reglementet. »naar Hosbonden formedelst slet Veirlig har været nødt

³⁾ Agrarhist. Studier II, S. XXI.

til at lade een eller flere Dage gaae forbi«. Dette fandt Godsejerne ganske utilstrækkeligt og henviste til, at ustadigt Vejr kunde bevirke 8 à 14 Dages Afbrydelse i Høstarbejdet. Kancelliraad Neergaard paa Tølløsegaard giver en udførlig Oversigt over samtlige Hoveriarbejder og tilføjer: »Saaledes haver ieg paa det allernøjeste fastsat og determineret Hoveriet paa mit Gods, og . . . mine Houbønder samme bekiendtgiort«. Han indrømmer, at Indførelse af Kobbølbrug vilde lette Hoveriarbejdet meget. »Ellers har ieg i de 2de Aar ieg har været Eiere af Tølløsegaard bestemt mine Bønder sit Houerie saa nøye som mueligt, da Enhver har været tildeelt og veed sin visse Ager Lod der at Pløye, Saae og Høste. Ligeledes med Engbond etc. . . . de vidste, naar de havde det forrettet, havde ieg ei videre at forlange, saa ieg kand med Sandhed sige og bevidne, mine Bønder har været fornøjet med det af mig forlangte Houeri uden mindste Klagemaal eller fortrydelse«.

Udtalelsen er ret typisk. Afsluttende Bemærkninger i Generalhoverireglementerne indeholdt ofte en saglig Begrundelse for Godsejernes Hoverikrav med Fremhævelse af, at Hoveriordningen var saa hensigtsmæssig, at Bønderne kun havde Grund til at være tilfredse. Paa det sidste Punkt bør man næppe føle sig overbevist. Godsejere, der har faaet helt andre Skudsmaal fra Bøndernes Side, bruger ofte de smukkeste Ord om deres Forhold til Fæstebønderne. Landsdommer Fr. Schinkel paa Hald, der ligeledes omtaler Hovmaalsinddelingen (»især efter Proportion af Hartkorn«), skriver i Juni 1771: »Jeg har altid hellere endog med min egen betydelige Hielp og Bekostning vildet lette Bondens Kaar, end at gjøre dem besværligere«. Derfor har han — som mange andre Godsejere — søgt at fordele Hoveribyrden mere ligeligt ved at kræve større Hoveri af »de frie Bønder«. Denne Tendens er saa udbredt, at den kræver en særlig Undersøgelse; mange »Fribønder« synes efterhaanden at have paataget sig et anseligt Hoveri.

Godsejernes »Efterskrift« i Hoverireglementerne er ofte vidtløftig, og man kan — jævnsides ordrige Selvforsvar, krydret med Angreb paa uduelige Bønder og Jeremiader over de daarlige Tider — træffe interessante Oplysninger om Tilstandene paa Godserne, nu og da ogsaa om Hoveriforhold længere tilbage i Tiden. En Del

Godsejere har maattet ændre deres først udarbejdede Hoverireglementer. Saaledes har den bekendte Landøkonom, Godsejer A. C. Teilmann til Nørholm, Ristrup og Lunderup, gjort sin selvstændige Opfattelse gældende, og fra Nørholm foreligger der 3 forskellige Hoverireglementer, dateret henholdsvis $\frac{8}{7}$ 1769, $\frac{7}{6}$ og $\frac{20}{10}$ 1771. Reglementerne viser Hoveriets Fordeling mellem Gaardmænd, »Frihedsboel« og Husmænd; man faar endvidere Oplysninger om Ejendommenes Størrelse (i Fag) og Bøndernes Kreaturhold henholdsvis Sommer og Vinter. Som Eksempler paa Godser med særlige, i Reglen ret udførlige Oplysninger om Hoveriordningen kan desuden nævnes Gjeddesholm, Vemmetofte, Tølløsegaard og Hørbygaard paa Sjælland, Christiansholm og Højbygaard paa Lolland, Sanderumgaard og Christiansdal paa Fyn, i Jylland Børghlumkloster, Ducholm Kloster, Nøragergaard, Hegnet, Avnsbjerg, Møltrup, Klavsholm, Frijsenborg-Godserne, Tirsbæk, Landting og Estvadgaard, samt Hoveriakkorden fra Bondegaarden Vester Kelstrup, Balle Sogn i Hids Herred.

De bevarede Generalhoverireglementer fortæller i Virkeligheden om næsten Halvdelen af de Fæstebønder, der levede i Danmark o. 1770, deriblandt de fleste jyske *Gaardmænd*. Om hver Gaardmand faar vi at vide, hvad han hed og hvor han boede, hvor meget Hartkorn der hørte til hans Gaard, hvad han svarede i Landgilde og — efter Herremandens Skøn eller virkelig Akkord — kunde tilkomme at yde i Naturalhoveri. Dette er tilstrækkeligt til at fastslaa, at en Vurdering af Landboforholdene i Stavnsbaandstiden og navnlig af Forholdet mellem Godsejer og Fæstebonde, samt af Lovgivningens Muligheder paa det prækære Punkt, som Hoveriet nu engang var, nødvendigvis maa tage Hensyn til dette vigtige Kildemateriale⁴).

---

⁴) Det har jo desværre ikke hidtil været Tilfældet. I sin Bog »Dansk Jordpolitik« I, S. 98, Noten, bemærker Dr. Hans Jensen om Generalhoverireglementerne, at »en Undersøgelse af dem falder uden for Opgaven her; deres Udarbejdelse og Indsendelse vidner for saa vidt om, at den givne Lov virkelig blev paaagtet«. Dette sidste synes ret selvfølgelig, men »for saa vidt« antyder unægteligt, at en Undersøgelse var paa sin Plads. |

De allerfleste Generalhoverireglementer meddeler Antallet af *Fæstehusmænd* paa Bøndergodset, mens det er mere vilkaarligt, hvorvidt Afbyggerne paa Hovedgaardstakst er iberegnet eller særskilt anført. En Del Reglementer indeholder ingen Oplysninger om de enkelte Husmænd og deres Afgiftsforhold. De fleste angiver dog, hvad de svarer i Huspenge eller forretter af Ugedage, Høstdage og gaaende Rejser, sjældnere gives der mere detaljeret Efterretning om de særlige Hoveriarbejder der paahviler Bønderne. Selv om Husmændenes Arbejdsydelser ofte er anført i deres Fæstebreve, bliver Hoverireglementerne ogsaa en af Hovedkilderne til Oplysning om Husmandsstandens Betydning indenfor Stavnsbaandtidens Godssamfund, den eneste, der i vid Udstrækning fastslaar det talmæssige Forhold mellem Gaard- og Husfæstere (jfr. nedenfor S. 19).

Om en Gruppe Husmænd, der navnlig var stærkt repræsenteret i Jylland, henter man desuden Viden gennem en anden Række Hoveripapirer.

Om Hartkornshuse. Forordningen af ²⁰/₂ 1771 fastsatte, at Gaardfæsterne skulde yde Hoveri i Forhold til Hartkornet, gennemgaaende 8 Spanddage og 16 Gangdage pr. Td. Husmænd med matrikuleret Jord kunde opfatte det, som om Lovens Bestemmelser ogsaa gjaldt dem. I saa Fald vilde der blive Tale om en klækkelig Nedsættelse af deres Naturalhoveri. Generallandvæsenskommissionen fremkom omsider med den Fortolkning, at Loven kun tog Sigte paa Fæstere med mindst en fuld Td. Hrtk., de øvrige maatte forrette Hoveri efter deres Fæstebreve. Da mange Husmænd ingen Fæstebreve havde, og en Mængde Husfæstebreve overhovedet intet bestemte om Hoveriet, var denne Bestemmelse kun lidet fyldestgørende. Men disse uklare Forhold gav Anledning til, at det nyoprettede Danske Kammer i September 1771 gennem Amtmændene udbad sig Oplysninger fra Godsejerne om, hvor meget Fæstere, der skyldte af under 1 Td. Hrtk., var pligtige til at yde i Penge, Naturalier (især Korn) eller Arbejde. Hvor Fæstebrevet intet havde fastsat, maatte Ejeren nøje angive, hvad han fremtidig vilde kræve. »hvorved da kunde anføres, naar paa et eller andet Sted kunde være Fordeele eller Bequemmeligheder

forbunden med ringe Hartkorn; saaledes at Nytten og Brugen deraf ved slige Omstændigheder blev mere værd.

Denne Opfordring var ikke helt forgæves, idet adskillige Godsejere fremkom med Forslag dels om højere Afgifter af Hartkornshuse, dels om Nedlæggelse af saadanne Smaasteder til Fordel for de større Bondebrug. Men gennemgaaende nøjedes Godsejerne med at indsende Oplysninger om Husmændenes Hartkorn og hidtidige Afgifter. Opgivelserne synes for Øernes Vedkommende mere fuldstændige end i Generalhoverireglementerne. Iøvrigt giver ogsaa en Række nordjyske Godser et ret detaljeret Materiale.

I Modsætning til Generalhoverireglementerne er disse Indberetninger blevet udnyttet statistisk i Regeringskontorerne. Hovedresultatet af denne Bearbejdning, som dog ikke fuldt ud kan kontrolleres, da en Del af de originale Indberetninger er gaaet tabt, saaledes at kun Amtsresuméer forefindes, har jeg tidligere meddelt i en Sammenligning mellem Hovedlandsdelene⁵⁾. Ved Opgørelsen savnes dog en væsentlig Del af de nordjyske Amter, skønt der fra en Række Godser findes meget udførlige Oplysninger. Undertiden anføres Fæstebrevenes Bestemmelser, og i en Del Tilfælde skelnes der mellem »Kørende Husmænd« og »Gaaende Husmænd«. Ogsaa Oversigten over Kaadnere paa Grevskabet Schackenborg fortjener at nævnes. Paa flere Godser, hvor Fortolkningen af Hoveriforordningen af ²⁰/₂ 1771 havde givet Anledning til Meningsforskelligheder, paatales Hartkornshusmændenes »Arbejdsnedlæggelse« og der henvises til, at Husmænd med Jord og Kreaturer ikke svarer væsentlig større Afgifter end Indsiederne, der havde langt ringere Erhvervsvilkaar.

Hoveriprotokoller 1773—74. Efter Forordningen af ¹²/₈ 1773 blev Avlingshoveriet som bekendt atter ubestemt. Derimod skulde Amtmanden og et Par »landkyndige Mænd« indfinde sig paa Hovedgaardene for hos Godsejeren at faa Oplysning om, hvor mange Spand- og Gangdage der krævedes til hvert af de øvrige tilladte Hoveriarbejder (Kornrensning, Skovning af Brændsels- og Bygningstømmer, Tørveskær, Rensning af Vandsteder, Haandlanger-

⁵⁾ »Husmand og Inderste« (1940) S. 121 f., jfr. smstds. S. 281.

arbejder, Transport af Korn, Brændsel, Fedevarer m. v.). Amtmanden og hans Hjælpere skulde derefter »forfatte et for begge Parter paa Ret og Billighed efter de locale Omstændigheder grundet Hoverie-Reglement«. I dette maatte de forskellige Landsbyer anføres med deres Matrikelsnumre og Angivelse af de Antal Spand- og Gangdage, der skulde afgives til hvert enkelt Arbejde. Hoverireglementerne fra samtlige Sædegaarde i Amtet skulde indføres i en autoriseret Protokol, og en Genpart sendes til Rentekammeret »til Kgl. Confirmation, da samme skal blive et bestandigt Hoverie-Reglement«.

Disse Protokoller viser, hvad Godsejeren fik bevilget eller forkastet af den stedlige Hoverikommission (Amtmanden og de 2 Mænd), og i adskillige Tilfælde afslører de, at Regeringen var mere imødekommende overfor Jorddrotterne, end Kommissionen var. Protokollerne er noget forskelligt affattet. De fyldigste indeholder Oversigter over det samlede Antal Hoveridage paa et Gods, samt deres Fordeling paa Hel- og Halvgaarde m. v., og viser endelig, hvor mange Gang- og Spanddage der kræves til hvert enkelt Arbejde. I en Del Protokoller anføres kun, hvad der ydes pr. Helgaard eller hvad Gaarde af hver enkelt Hartkornsstørrelse yder. Undtagelsesvis faar man ogsaa her Oplysning om Fæstere med under 1 Td. Hrtk. (Antvorskov og Korsør Amter).

Fra enkelte Godser findes dobbelte Ansættelser. Man har det Indtryk, at der er sket betydelige Forøgelser under ret forskellige Paaskud. Paa Lergrav Gods i Lundenæs Amt møder man en Anmærkning som: »Alle Bønderne gjør ligemeget Hoverie af dend Aarsag, at de stoere Gaarde er alt for høit ansat udi Landmaaelingens Tiid«. Om 3 Mænd sammesteds hedder det, at de har fuldt Hovmaal, da deres Landgilde kun er ringe. Paa Klavsholm ved Randers (Dronningborg Amt) var en Del Bønder vel for Tiden hoverifri, men blev alligevel beregnet til Hoveri for det Tilfælde, at der skulde komme andre Fæstere til Gaardene.

Et Problem af særlig Interesse er de forholdsvis mange Tilfælde, hvor Hoveriet var hjemlet i Fæstebreve. I Forordningens § 11 hed det: »Med Bønder, som ikke er pligtige til fuldt Hoverie, samt med Huusmænd i Almindelighed forholdes efter hvers Fæste-

Brev. Navnlig en Række vest- og sydjyske Godser kunde melde, at der ikke forrettedes »almindelig Hoverie«.

Paa den lille Brandholms Sædegaard i Koldinghus Amt var Bøndergodsets Hartkorn kun 16 Tdr., med 7 Beboere, hvis Hoveri var bestemt i deres Fæstebreve, mens deres Hartkorn iøvrigt ikke var specificeret. Hvor Ejerne afgav Erklæring om, at alt Hoveri forrettedes i Henhold til Fæstebrevene, skulde Amts-Hoverikommissionen ikke udfærdige noget Hoverireglement.

I Virkeligheden var det ikke blot Avlingshoveriet der i Henhold til 1773-Forordningen kom til at afhænge af Godsejerens Ønske og Krav. Adskillige Steder havde Amtmanden og de landkyndige Mænd i Hoverireglementerne foretaget en Afkortning af de forlangte Spand- og Gangdage. Rentekammerets Afgørelser fra de følgende Aar gik i Almindelighed ud paa, at det dog skulde »være Proprietairen uformeent, for at faae det nødvendige Hovarbejde forrettet, at fordre af Bonden det fulde Antall til hvert Slags tilladeligt Arbeide forlangte Dage«. Derved blev ogsaa de »reglementerede« Arbejder undertiden ubestemte. Det er bemærkelsesværdigt, at en Godsejer kan anføre Kartoffeldyrkning mellem de særlige Arbejder, mens Rentekammeret naturligt nok vil henregne det til Avlingshoveriet.

Hoveriefetterretninger og Hoveriforeninger. Vil man danne sig et vist Overblik over Forholdet mellem hovfri og hovgørende Bønder paa det store Flertal af Landets Godser i 1790'erne, lønner det sig at gaa til en Række Koncepter paategnet »Wormskiold?« i Pk. »Ekstrakter og Fortegnelser over Hoveriforeninger« (i Henh. t. Plakaterne af ²⁴/₆ og ²³/₁₂ 1791). De omfatter 138 Hoved- og Lade-guarde paa Sjælland og Møn, 42 paa Lolland-Falster, 126 paa Fyn-Langeland og 275 i Jylland. Fortegnelsen giver i skematisk Form Oplysning om Hovedgaardshartkorn af forskellig Slags, det underliggende Bøndergods, Antallene af hovfri og hovgørende Bønder, samt hvorvidt disse sidste yder fuldt Hoveri, ³/₄, ¹/₂ el. ¹/₄ etc. Endelig anføres det fastsatte Antal Spand- og Gangdage pr. Helgaard ved hvert Gods. Ved en Del (navnlig jyske) Godser savnes Hartkornsangivelser, og i nogle Tilfælde var Hoveriet

aabenbart ikke fastlagt paa den Tid, da det paagældende Gods blev indført i Fortegnelsen.

Langt udførligere Oplysninger vedrørende Hoveriet og andre Landbrugsforhold kendes fra en betydelig Del af Godserne. I Plakat af 24. Juni 1791 nøjedes Regeringen ikke med Forskrifter, som Godsejere og Bønder skulde følge ved deres frivillige Overenskomster om Hoveriet. Hvor det ikke lykkedes de to Parter at komme til Enighed om den fremtidige Hoveriordning, maatte Godsejerne i Oktober s. A. tilstille Amtmændene detaljerede »Hoveriefterretninger«, til Brug for de af Kongen udnævnte Kommisærer, der skulde træffe den endelige Bestemmelse om Hoveriet.

Hoveriefterretningerne giver i 20 »Poster« Oplysninger om Hovedgaardsdriften og Bøndernes Forhold:

1. Vejlængder til Købstæder og til Skove og Moser paa Godset.
2. Hovedgaardsmarkernes Udstrækning og Hovloddernes Størrelse. Engene og deres Udbytte i et Middelaar. Oplysninger om Skove, Moser og Lyngheder.
3. Omdriften paa Hovmarkerne. Kornareal og Foldudbytte.
4. Antallet af Pløjninger.
5. Harvning (hvorvidt denne er Hovarbejde).
6. Hegnshoveriet (Risgærder, levende Hegn, Jordvolde, enkelte og dobbelte Stengærder etc.) angivet i Favn.
7. Grøftegravning, ligesaa.
8. Gødningens Blanding med Ler, Lyng, Tang etc.
9. Hvorvidt Mergling, Kridt- eller Kalkgødning udføres ved Hoveri.
10. Konge- og Kirketiender, der ejes af Godsbesidderen.
11. Hvorvidt alle Hovedgaardsjorder er udskiftet.
12. Om der findes helt eller delvis hoverifri Bønder og om der betales Hoveripenge.
13. Hvorledes Hoverireglementet hidtil er blevet overholdt.
14. Hoveriets Orden (Omgangshoveri, Bestemmelse efter Hovmaal eller Flængshoveri. Hvorvidt nogen Bonde har udført bestemte Hoveriarbejder mod at være fritaget for visse andre).
15. Forskellige lokale Omstændigheder.

16. Hvorvidt Godsejere kun ønsker Hoveriet ansat til visse Pløje-, Spand- og Gangdage eller desuden til visse Hovmaal i Ager, Eng, Hegn og Grøfter. Hvorledes et Dagsarbejde bestemmes.
17. Overslag over det for Hovedgaarden nødvendige Hoveri, angivet i Pløje- og Harve-, Spand- og Gangdage, samt i Hovmaal. Ogsaa de delvis fritagne Bønders Hoveri bestemmes.
18. Oplysninger om hver enkelt Gaardbrugers Forhold: Vej-
længde til Hovedgaarden, Areal og Markinddeling (Kobler), Udsæd af de forskellige Kornsorter, Høstudbytte i et Middelaar (Tdr. Korn, event. Foldudbytte; Læs Hø à 32 Lispd.), Overdrevsgræsning (Antal »Høveder«); hvorvidt han har andre Næringsveje end Agerdyrkning og Kvægavl.
19. Tilsvarende skematisk Oversigt over Gaardbrugernes Hartkorn, Landgilde og hvorvidt de staar til Restance, samt over deres Kreaturhold (Arbejdsheste, Plage, Køer og Tyre, Stude, Ungkreaturer, Faar, Lam og Beder, samt Svin).
20. Hvorvidt Fællesskabet er ophævet mellem Landsbyer eller mellem Mand og Mand paa Bøndergodset.

Paa de fleste Punkter kræves der altsaa mere indgaaende Oplysninger end i 1769. Det gælder m. H. t. selve Hoveriet, idet der nu saa vidt muligt skal bestemmes visse Hovmaal, samtidig med at Bestemmelse i Dagetal fastholdes. Ved disse Hoveriangivelser maa det imidlertid erindres, at det drejer sig om Godsejerens Beregninger over, hvad der nødvendigt behøves af Hoveri til Hovedgaardsdriften. For en større eller mindre Del indeholder »Efterretningerne« Krav, som Bønderne ikke har kunnet honorere, siden der ikke blev opnaaet Overenskomst om Hoveriet. Mangen Gods-ejer bedyrer i sin Efterskrift, at han umuligt vil kunne klare sig med mindre Hoveri, end hvad han har anført. Senere Hoverifor-
eninger eller Hoverikendelser vedrørende de samme Godser viser dog ofte langt mere moderate Hoveriydelser.

Storstedelen af Hoveriefterretningerne belyser Hovedgaardsdriften, ikke mindst de Sider af den, der kan illustrere de landbrugstekniske Fremskridt (især Posterne 4—9 og 11). Her tør det formodes, at Oplysningerne i det væsentlige er rigtige. Middel-

høstudbyttet synes i Reglen mere skønsmæssigt beregnet og i hvert Fald næppe for højt ansat.

Gaardbrugeren skulde selv give Meddelelse om de Forhold, der vedrørte Bondegaardsdriften (især 18—19), mens Godsejeren maatte gøre Anmærkning om, hvorvidt han ansaa disse Opgivelser for paalidelige. Som oftest gik Anmærkningerne ud paa, at Oplysningerne om Hartkorn, Landgilde og Restancer var rigtige, mens Bønderne — som en Godsejer udtrykker det — »af interesserede Aarsager lægger sandsynligen Dølgmaal baade paa deres Udsæd, Indauling og Besætning«. Eller som en anden Jorddrot opfatter Sagen: »I Almindelighed kan man ej forlade sig til Bøndernes Angivelse i Henseende til deres Avl og Gaardens Beskaffenhed, da enhver Bonde vil, at hans ifæstehavende Sted skal ansees ringere end andres«. Det var der naturligvis noget om. Men temmelig naiv synes dog Godsejernes Kritik, naar nogle af dem mistænksomt paapeger, at Bønder med lige meget Hartkorn har opgivet højst forskelligt Høstudbytte. Og naar Godsejerne ved Opmaalinger af enkelte Gaardsjorder, Kvægtællinger m. v. tog deres Stikprøver, var de kun alt for tilbøjelige til at fremhæve de grelleste Eksempler paa urigtig Angivelse. Man faar ofte det Indtryk, at Bøndernes Tal for Areal og Høstudbytte burde være dobbelt saa høje. Det kan dog ikke antages, at de talrige Opgivelser, hvor Gennemsnitsfoldudbyttet sættes til 4—5 og derover, afviger særlig meget fra de faktiske Forhold⁶⁾. Hvad Overdrevsgræsningen angaar, ser det iøvrigt ud til, at Bønderne sine Steder har opgivet for mange »Høveder«, sikkert fordi hele Kvægbesætningen paa visse Tider af Aaret har græsset paa Overdrevet.

⁶⁾ Som Eksempel paa Bønders højst forskellige Foldudbytter indenfor samme Godsomraade, kan nævnes, at Fæstebønder paa Benzonseje for Hvede opgiver Gennemsnit paa 5—12 Fold, for Rug 3—6, for Byg $2\frac{1}{2}$ —6, for Havre 3—8 og for Ærter $1\frac{1}{2}$ —6 Fold. For Godssets Bønder under et bliver Gennemsnittet: Hvede 8, Rug $3\frac{3}{4}$, Byg og Havre $4\frac{1}{2}$, Ærter godt 4 Fold. Paa Øbjerregaard, hvor Ejeren beklager sig over, at han ikke kan tvinge Bønderne til at indføre Kobbelbrug (»da de kan svare, hvad de skal«) — et karakteristisk Træk fra Reformtiden — anslaaes Bøndernes Foldudbytte til: Rug 6, Byg og Havre 7, Ærter 4. Om Bondebrugets Foldudbytte ved samme Tid, se ogsaa Fortid og Nutid XIII, S. 30 f.

De »mindelige Hoveriforeninger«, der blev sluttet i Henhold til Plakaterne af ^{24/6} og ^{23/12} 1791, udmaaler efter Rentekammerets Anvisning de forskellige Arbejder i Hovmaal og Dagetal. Det var Regeringens Indtryk, at Bønderne paa mange Godser holdt sig tilbage i første Omgang. Den sidstnævnte Plakat fik derfor nærmest Karakter af en Advarsel til de Bønder, der havde afvist Gods ejerens Forslag til Hoveriforening i sikker Forventning om en gunstigere Afgørelse ved de af Kongen udnævnte Hoverikommissionærer, der vilde faa til Opgave at bestemme Hoveriet overalt, hvor det ikke lykkedes ad Frivillighedens Vej. Anordningen tilsigtede ogsaa at faa de flest mulige frivillige Overenskomster i Kraft, selv om Hoveriforeningen kun gjaldt en Del af Bønderne paa et Gods og ikke omfattede alle Hoveriarbejder. I samme Retning virkede Rentekammerplakaten af ^{21/8} 1793. Det vil derfor være af særlig Interesse at sammenligne Hoveriforeninger, der blev sluttet i Sommeren og Efteraaret 1791, med Hoverioverenskomster fra de følgende Aar.

Fyldigst er Materialet for de ca. 20 % af Godserne, hvor Hoverikommissionerne af ^{5/6} 1795 maatte tage Affære. De to Kommissioners Forhandlingsprotokoller, der afsluttes med deres Beretninger om Arbejdet, giver en Oversigt over Hoverisituationen paa de Godser, hvor det ikke var lykkedes Besidderne at faa sluttet Hoveriforening med alle Bønderne⁷⁾. Fra de fleste af disse Godser findes der endvidere et betydeligt Antal Sager, der mere indgaaende belyser Hoveritilstandene. Foruden Godsejernes »Efterretninger« med Oplysning om de ovenfor nævnte Forhold (1—20) vil der ofte findes en Hoveriforening mellem Godsejeren og en Del af Bønderne. Endvidere Meddelelser om de foreløbige Under søgelser, som en Landinspektør, der tillige skulde være Medlem af Hoverikommissionen, lod foretage paa Godset, om Forsøgene paa at faa en Hoveriforening i Stand og — hvor dette mislykke-

⁷⁾ Det lønner sig at sammenligne disse officielle Beretninger med den Dagbog, Amtmand M. Lövenskiöld som Medlem af den sjællandsk-fynske Hoverikommission førte over en Del af Kommissionens Virksomhed, og hvori hans private Opfattelse af Forholdet mellem Godsejer og Bønder undertiden kommer skarpt til Orde (Løvenborg Godsarkiv, Sjæll. Landsark.).

des — Hoverikommisionens Kendelse. Ofte forelaa der Klager fra den ene af Parterne, oftest Bønderne, der i nogle Tilfælde appellerede til højeste Instans, Rentekammeret.

Hoverikommisionens Papirer indeholder en Række Beregninger over det Hoveri, der blev forrettet indtil Udgangen af 1789, samt Anmærkninger vedrørende Hoverikrav, der maatte anses for ulovlige. Som Regel havde Godsejeren fordret betydeligt flere Spand- og Gangdage, end Hoverikommisæren maatte anse for nødvendigt til Hovedgaardens Drift. I de Tilfælde, hvor Bønder ved deres Fæstebreve havde forpligtet sig til bestemte Hoveriydelser, var der Eksempler paa, at Halvgaarde paatog sig Helgaardshoveri m. H. t. Avlingsdrift og Hegns Vedligeholdelse. Stridighederne mellem Godsejere og Hovbønder skyldtes undertiden, at Hoveriet ikke blev behandlet som en isoleret Sag, men i Forbindelse med andre Fæstevilkaar eller med Udskiftningen. Den Hoveriafløsning, som det var Regeringens Hensigt at fremme ved Hoverikommisærerens Mægling, var i mange Tilfælde udelukket for en Aarrække paa Grund af de gældende Forpagtningskontrakter.

De Godser, hvor Hoveriforeninger helt eller delvis stod tilbage, fordelte sig ret jævnt over de to kongerigske Omraader, fra Nr. Elkjær til Trøjborg og fra Grevskalet Samsø til Corselitze. Men ejendommeligt nok lykkedes det Kommissionerne at faa Forligsgrundlaget i Orden paa næsten alle de jyske Godser, mens det blev nødvendigt at afsige Hoverikendelse paa 33 af Øernes Godser. Dette kan næppe forklares udelukkende ved en Henviisning til, at det svære Hoveri og den høje Folkeløn paa den sjællandske Øgruppe gjorde det nødvendigt for Godsejerne at kræve saa høj Pengeafgift i Stedet, at Hoveriafløsning blev umuliggjort⁸⁾. Det fremgaar af Kommissionens Betænkning, at den principielt foretrak en Kendelse, der fastsatte netop det Hoveri, som kunde paalægges Bønderne »efter Anordningerne og den strenge Ret«. Hovbønderne vilde være bedre tjent med Bestemmelser, der nøje svarede til den fremtidige Hoverilovgivning, end med en Forening,

⁸⁾ Eadv. Holm: Danmark-Norges Historie VI, 2. Del, S. 423.

selv om denne ikke fastsatte væsentligt større Hoveri end Kendelsen⁹⁾).

Bestræbelserne for at indføre ensartede Hoveribestemmelser kulminerede i den store Hoveriforordning af ⁶/₁₂ 1799. Den bør sammenholdes med Hoverikommissærernes Instrukser fra 1795 og det Erfaringsmateriale, Kommissionerne indsamlede. Det er bl. a. værd at mærke sig, at mange af de bondebeskyttende Forholdsregler ogsaa er tids- og arbejdsbesparende: Arbejdsplanen skal lægges saaledes, at Hovbudet altid kan udføre Heldagsarbejde: Bonden skal efter Anvisning lære nye Høstmetoder, der dog ikke maa forøge Hoveriet; Godsejeren kunde forpligtes til at brolægge Møddingstedet etc. (jfr. §§ 10, 17 og 18 i nævnte Forordning).

Hoveriet o. 1770. Skridt for Skridt lykkedes det i 1790'erne at faa truffet faste Bestemmelser om Hoveriet paa danske Godser, og samtidig var Hoveriafløsningen i rivende Udvikling. Det ovenfor omtalte Kildemateriale fra Tiaaret 1791—1800 giver i de fleste Henseender et fyldestgørende Billede af Hoveriets Udstrækning paa det enkelte Gods paa et vist Tidspunkt. Ofte vil man ogsaa kunne sammenligne ældre og nyere Hoverikrav samt Afløsningsvilkaarene. Man vil saaledes kunne faa en nogenlunde paalidelig Maalestok for, hvor meget Hoveri de Bønder, der kort forinden var løst fra Stavnsbaand, gennemgaaende paatog sig at yde in natura, og hvad de saa sig i Stand til at betale i Hoveriafløsning.

Derimod kan man næppe beregne Hoveriets Omfang indenfor større Omraader paa et bestemt Tidspunkt, idet de foreliggende Oplysninger skriver sig fra en længere Aarrække, hvor tilmed Afløsningen griber forstyrrende ind i Helhedsbilledet. I 1807 synes der kun at være ydet fuldt Hoveri af ca. ¹/₄ af Bøndergodshartkornet. Hvor værdifuldt det end vil være at faa en virkelig Vurdering af Hoveriet paa den Tid, da den store Afviklingsproces satte ind — bl. a. for at faa Klarhed over, hvorvidt der fandt en

---

⁹⁾ Jfr. Beretning fra den til Hoveriets Bestemmelse paa Sjælland, Fyn og Lolland-Falster nedsatte Kommission (1799), S. 16.

betydelig Forøgelse Sted efter 1773 — saa maa man dog sikkert resignere paa dette Hovedpunkt. Vil man have Forholdet mellem hoveripligtigt og hoverifrit Hartkorn, mellem Hovbønder og Bønder, der var helt eller delvis fritaget for Hoveri, statistisk belyst paa et Tidspunkt, der afspejler Tilstandene under det gamle Landvæsenssystem, maa man ty til Generalhoverireglementerne fra o. 1770.

Forsøg i denne Retning er allerede sket paa Grundlag af den ovenfor S. 4 omtalte Hoverifortegnelse, der omhandler Flertallet af Landets Godser. Christensen-Hørsholm belyser saaledes Hovriet 1770 ved at opstille en Tabel, der viser Forholdet mellem Hovedgaardstakst og Bøndergodshartkorn i de forskellige Landsdele og tillige anfører Hovbøndernes Antal, ca. 21.000. Hovedgaardenes tilsvarende Hartkorn udgjorde ca. 24.000 Tdr., Bøndergodshartkornet ca. 145.000, men dette siger i denne Forbindelse ikke meget, naar man ikke ved, hvor stor en Del af det, der var helt eller delvis hoverifrit¹⁰⁾. Falbe-Hansen benytter Fortegnelsen til en Paavisning af det talmæssige Forhold mellem hovfri og hovgørende Bønder (Gaardmænd) samt Husmænd¹¹⁾. Hans Landsdelsoversigt kan her anføres i lidt forenklet Form. De forskellige Grupper af Bøndergodsets Beboere var repræsenteret ved følgende Antal:

	hovfri Bønder	Hovbønder	Husmænd
Sjælland (-Samsø)	1067	6225	6738
Fyn-Langeland	1619	4346	4466
Lolland-Falster	312	2586	2547
Jylland	4237	10067	7501
	7235	23224	21252

En Del Hoverireglementer angiver intet Husmandsantal, i Virkeligheden var der flere Fæstehusmænd end Gaardmænd paa de sjællandske Godser. Udnytter man saavel de bevarede Generalhoverireglementer som det betydelige Antal, der kun kendes fra

¹⁰⁾ C. Christensen-Hørsholm: Agrarhist. Studier II, S. LVIII, Tabel III.

¹¹⁾ Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen etc. I, S. 49.

den nævnte Fortegnelse, faar man en Oversigt over 628 Gods-omraader (over 60 % af Landets Hartkorn) med 36.600 Gaardmænd og 25.200 Husmænd¹²⁾). Betydeligt vanskeligere er det at faa en paalidelig Oversigt m. H. t. Fordelingen mellem »hovfri« og »hovgørende«. Som Hoverireglementerne viser, var i Virkeligheden kun meget faa Bønder helt fritaget for Hoveri, men man bør sikkert følge Datidens Godsejere, naar de i Regelen henregner Gaardmænd med kun nogle faa Dages Hoveri (navnlig Ægter) til denne Kategori. I de fleste Tilfælde skiller disse »hovrifri« Bønder sig ud fra de Hovbønder, hvis Arbejdsydelse højst kan takseres til $\frac{1}{4}$ af fuldt Hoveri. Mellem disse sidste og de egentlige Hovbønder er der i Regelen ikke Forvekslingsmuligheder, mens Grænsen mellem fri og delvis fri Hovbønder er mindre skarp. En Gennemgang af Hoverireglementerne paa Rigsarkivet efter dette Inddelingsprincip vil imidlertid i nogen Grad revidere det Billede, man gennem det ovennævnte Resumé faar af Hove-riets Udstrækning.

For Øernes Vedkommende er kun et Mindretal af Generalhoverireglementerne bevaret, og man kan derfor ikke danne sig et virkeligt Overblik over Hoveriforholdene. Ved de fleste Godser vil en Undersøgelse af hver enkelt Bondes Forhold kun føre til uvæsentlige Ændringer i de Godsekstrakter, der er givet i Ad-ditamenta 230, men i en Del Tilfælde er Forskydningerne meget betydelige. Et Par Eksempler kan anføres. Paa Selsø har de 67 hovgørende Bønder gennemgaaende ca. 40 aarlige Pløje-, Spand- og Gangdage pr. Bonde; et Par besørgede kun Københavnsrejer. 30 af de 40 Hovbønder under Ladegaarden Skullerup paa Grevskabet Ledreborg forrettede Møgagning, Gærdelukning, Københavnsrejer o. l. altsaa næppe Fjerdedelshoveri. Ved Roskilde Jomfrukloster havde hver af de 21 hovgørende Bønder efter Reglementet kun 15—25 aarlige Hovdage. Paa den anden Side paatog Hørbygaards 30 »hovfri« Bønder sig aarligt 8 Spanddage, og paa Aagaard ved Gørlev forrettede de hoverifri Bønder, paa 4 nær, Kornægter lige med Hovbønderne, 1 Dags Høslæt samt

¹²⁾ Jfr. »Husmand og Inderste«, S. 59.

Vedligeholdelse af visse Hovgærder. — Hovedindtrykket er, at man foruden 12—15 % hovfri maa regne med næsten det dobbelte Antal delvis fri Bønder.

Dette gælder det sjællandske Proprietærgods. Paa Krongodsets, Universitetets og Kommunitetets Godser var Stillingen langt gunstigere for Bønderne, men Krongodssalg i Perioden 1769—1774 og i Forbindelse hermed Oprettelsen af en Snes nye Hovedgaarde i Midt- og Sydsjælland fik til Følge, at disse Egne blev af de mest hoverityngede, hvad Hoveripapirer fra 1790'erne med stor Tydelighed viser. Paa Lolland-Falster synes kun 10—12 % af Hovbønderne at have haft stærkt begrænsede Hoveripligter, og det fynske Kildemateriale er ikke saa omfattende, at man med tilstrækkelig Begrundelse kan afvise de Forholdstal, der fremgaar af den Falbe-Hansenske Oversigt. Paa Grundlag af de sjællandske Iagttagelser maa det dog formodes, at de egentlige Hovbønder højst har udgjort ca. 70 % af Øernes Gaardbrugere, mens Resten kun udførte en ringe Del af Hoveriet in natura og iøvrigt betalte Hoveripenge, gennemgaaende ca. 1 Rd. pr. Td. Hartkorn.

De jyske Hoverireglementer er en bedre Arbejdsmark, da de er bevaret i saa stort Tal, at en statistisk Behandling af Stoffet kan blive af virkelig Interesse.

Godsomraaderne i de forefundne jyske Generalhoverireglementer fra 1769—71 fordeles sig som følger: Aastrup, Sejlstrup og Børglum Amter 25 Hoved- og Ladegaarde m. v., Aalborghus 22, Vestervig, Ørum og Dueholm 26, Skivehus og Hald 35, Mariager og Silkeborg Amter samt Frijsenborg-Godserne 23, Dronningborg Amt 26, Kalø 30, Skanderborg og Aakjær 18, Havreballegaard og Stjernholm 20, Bøvling Amt 25, Lundenæs 20 og Riberhus 15; Koldinghus Amt mangler. Enkelte Hoverireglementer skriver sig fra Præste- og Bondergaarde. Vendsyssel er ligesom det sydligste Jylland repræsenteret ved mindre end Halvdelen af sine Fæstebønder, de fleste andre Egne ved 70—80 %.

Ved en Gennemgang, jeg foretog for en halv Snes Aar siden, henførte jeg Bønder med under 1 Td. Hrtk. til Husmandsgruppen, ligesom jeg ogsaa for Husmændenes Vedkommende forsøgte en Sondring mellem hoverifri og delvis hovgørende Fæstere. Her

var Resultatet dog mere omtvisteligt, og jeg har derfor kun anført Ugedagsantallet i efterfølgende Oversigt. Paa enkelte Godser synes Antallet af Fæstehusmænd ufuldstændigt. — Hoveriforholdene fremtraadte saaledes:

	Gaardmænd hovgørende				Husmænd	
	hovfri	delvis	helt	ialt	ialt	Ugedage
1. Aastrup m. fl.	228	117	1030	1375	849	393
2. Aalborghus	308	294	1034	1636	1278	417
3. Dueholm m. fl.	473	178	713	1364	1000	176
4. Hald og Skivehus ..	499	429	1165	2093	964	220
5. Mariager m. fl.	190	735	996	1921	784	52
6. Dronningborg	357	285	1010	1652	871	192
7. Kalø	341	101	1276	1718	1022	93
8. Skanderborg og Aa- kjær	35	717	510	1262	492	82
9. Stjernholm og Havre- ballegaard	397	173	941	1511	756	226
10. Bovling	262	505	796	1563	580	201
11. Lundenæs	512	591	696	1799	328	83
12. Riberhus	83	487	386	956	369	78
	3685	4612	10553	18850	9293	2213
I pCt.	19,6	24,5	55,9	100,0	100,0	23,8

Da Hoveriet var særlig udbredt i det nordlige Jylland, hvorfra der findes forholdsvis faa Generalhoverireglementer, kan det formodes, at de fuldt hovgørende Bønder udgjorde 57 à 58 % af Helheden. De jyske Hoveriforhold adskiller sig væsentligt fra Forholdene paa den sjællandske Øgruppe. Ogsaa indenfor jysk Omraade er der betydningsfulde Forskelligheder, der ikke saa meget vedrører de hovfri Bønder som Gruppen af delvis hovgørende. Tydeligst fremtræder Forskellen, naar man skelner mellem Amtsgrupperne 1—4 (Nordjylland), 5—9 (Østjylland) og 10—12 (Vestjylland).

Bønder	Nordjyll.		Østjyll.		Vestjyll.	
	Antal	pCt.	Antal	pCt.	Antal	pCt.
hovfri	1508	23,2	1320	16,3	857	19,9
delvis hovgørende ...	1018	15,8	2011	25,0	1583	36,6
fuldt hovgørende	3942	61,0	4733	58,7	1878	43,5
	6468	100,0	8064	100,0	4318	100,0

Den udskilte Gruppe, de delvis hovgørende Bønder, spiller en forholdsvis ringe Rolle i Nordjylland, en væsentlig større i de østlige Dele af Halvøen, men dog navnlig i Vestjylland, hvor de fuldt hovgørende Bønder kun udgør et Mindretal af Gaardmandsbefolkningen. I de tyndtbefolkede Egne maatte Afstanden til Hovedgaardene naturligt medføre, at de fjernestboende Bønder blev helt eller delvis hovfri. Adskillige vestjyske Godser havde desuden meget Strøgods. I Størstedelen af det nordlige og østlige Jylland laa Hovedgaardene derimod tæt og med Bøndergodset mere samlet.

Undersøgelsen burde tillige have vist, hvorledes Bøndergodsets Hartkorn var fordelt mellem de tre Gaardmandsgrupper. Af mange Eksempler fremgaar det imidlertid, at det fortrinsvis var de meget store og de særlig smaa Gaardstørrelser der unddrog sig Hoveriet. Brugere af Bøndergaarde paa 8—12 Tdr. Hrtk. og derover var som oftest i Stand til at svare deres faste Afgifter i Landgilde og Hoveripenge. Derved fik mange af dem en Særstilling indenfor Godssystemet; gammelt Selvejendomsforhold kunde ogsaa være medvirkende hertil. Af Hoveri in natura paatog de sig i Reglen kun Kornægter o. l., som de i Kraft af deres større Hestehold var særlig egnede til at bestride. Helt smaa Bøndergaarde — Grænsen kan paa Øerne trækkes et Sted mellem 3 og 4 Tdr. Hrtk., i Jylland omkring 2 Tdr. — havde i mange Tilfælde ingen Tjenestefolk og saa faa Heste, at de vanskeligt kunde udføre Avlingshoveri. Ofte søgte Godsejerne at opnaa Bevilling til Nedlæggelse af saadanne Smaagaarde, for at Jorderne kunde blive henlagt til de hoveriydende Gaarde, og Regeringen var imødekommende paa dette Punkt.

I Reformtidens Landbolitteratur blev Spørgsmaalet om en Bondegaards mest hensigtsmæssige Størrelse ret indgaaende behandlet, og i 1788 indhentede Rentekammeret Betænkninger og Forslag fra Amtmændene om denne Sag. Af de indsendte Besvarelser, som Kamret senere tilstillede den store Landbokommission¹³⁾,

¹³⁾ Rtk. Landbokommissionen af 1786, Forhandlingsprotokollen, Bilag Nr. 152.

vender de fleste sig imod de smaa Gaarde, ikke mindst med den Begrundelse, at de ikke kunde bestride det nødvendige Hoveri. Disse Overvejelser maa ses i Sammenhæng med de Love og Dispensationer, der gav Godsejerne Ret til Gaardnedlæggelse, naar det gjaldt Fremme af Skovfredning, Oprettelse af Husmandslodder og anden hensigtsmæssig Udnyttelse af Bondejord. Spørgsmaalet tabte for en Del sin Betydning, da Udviklingen gik stærkere i Retning af Hoveriafløsning.

Hvor meget Hoveri pr. Bonde? Generalhoverireglementerne viser, hvorledes Bønderne i stort Tal gjorde Hoveri af $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$ eller $\frac{1}{4}$ Gaard, og Hoveriforeningerne fra 1790'erne tyder paa, at Helgaardshoveri kun var fremherskende paa Øerne. Ved Beregninger over Bondens Gennemsnitshoveri i de forskellige Landsdele kan man derfor ikke nøjes med Helgaardsbegrebet. Man bør ogsaa beregne Størrelsen af det hoveriydende Hartkorn og Antallet af egentlige Hovbønder.

Mærkeligt nok er der kun gjort forholdsvis faa og ikke særlig dybtgaaende Forsøg paa at komme til Klarhed over det Arbejdsquantum, Hoveriet gennemgaaende krævede af Bonden. Historikerne har i Regelen ladet sig nøje med almindelige Indtryk af Hoveriets sociale og økonomiske Betydning, og der har været og er en alt for stærk Tilbøjelighed til at generalisere¹⁴⁾.

Vanskeligheden ved at gennemtrænge Hoveriproblemet skyldes vel for en Del, at man i selve Hoveritiden saa det under saa højst forskellige Synsvinkler. Fra Godsejerside yndede man at fremstille det, som om Bonden i alt væsentligt kunde klare Hoveriet

¹⁴⁾ Naar Troels Fink i sin Disputats »Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770« (1941), S. 188 anfører et *sydslesvigsk* Eksempel paa haardt Hoveritryk (Aaret rundt skulde hver Gaard stille 1 Karl og 1 Pige foruden Ekstraydelser), tvivler jeg naturligvis ikke paa Eksemplets Rigtighed, skønt saavel dette Gaardmandshoveri som Husmandshoveriet sammesteds (4 ugentlige Hovdage) er uhørt paa danske Godser. Men det maa vel være disse Forhold, der ligger til Grund for Dr. Finks mærkeligt overdrevne Udsagn om Hoveriets Omfang S. 52 i »Den danske Landsby« (v. A. Steensberg, 1940): »I Gennemsnit kan man vel regne, at en Bonde aarligt maatte holde en Karl og en Pige til Hovarbejdet .

med det Folkehold samt de Heste og Landbrugsredskaber, han alligevel maatte have til sin egen Avling. Man henviste til, at hovfri Bønder i Regelen havde lige saa mange Folk og Heste som Hovbønder. Dette var ikke Tilfældet overalt, men Argumentet synes iøvrigt værdiløst, da de hoverifri Bønder ofte var mere velstaaende og derfor i Stand til at lønne forholdsvis flere Landbrugsmedhjælpere og drive deres Gaarde noget bedre. For Sjællands Vedkommende har jeg ment at kunne paavise, at de hoveripligtige Bønder gennemgaaende havde for faa Tjenestekarle (og hjemmeværende Sønner) til at kunne bestride Hoveriet, ja det tilstrækkelige Antal ugifte Karle *fundtes* overhovedet næppe i denne Landsdel. Den stærkt voksende Husmandsstand udgjorde derfor en betydningsfuld Arbejdsreserve; ogsaa de gifte Landarbejdere blev for en væsentlig Del lønnet med Naturalier. Bondens virkelige »Hoveriomkostninger« blev under disse Forhold meget vanskelige at beregne¹⁵⁾.

Reformvenlige Regeringers Bestræbelser for at skabe ordnede og taalelige Hoverivilkaar for danske Bønder drev Godsejerne over i Forsvarsstilling. Hoveriet var en Rettighed, der maatte hævdes og forsvares, som det bl. a. skete ved Hoverireglementerne. Ved Siden af de almindelige Erklæringer om Lemfældighed mod Bønder fremsatte Godsejerne i 1769—71 og atter i 1790'erne bestemte Krav, der stod meget slet til Paastanden om, at Bonden kunde bestride sit Hoveri uden væsentlige Ekstraudgifter. I det mindste paa de sjællandske Proprietærgodser krævedes der i begge Perioder 200—250 Pløje-, Spand- og Gangdage om Aaret pr. Helgaard¹⁶⁾. Paa Sjælland forrettede de fleste Hovbønder Helgaardshoveri, men i Jylland, hvor Inddelingen i Halv- og Fjerdinggaarde var mere almindelig, har Gennemsnitshoveriet, maalt i Arbejdsdage, formentlig været en Del mindre. Og kun i de færreste Tilfælde vil man faa præcise Efterretninger om, hvorledes de beregnede Hoveridage o. 1770 fordelte sig mellem Pløje- og Harvedage,

¹⁵⁾ Jfr. »Husmand og Inderste«, S. 231 ff. (Folkehold) og 241—49 (gifte Landarbejderes Lønforhold).

¹⁶⁾ Sammesteds, S. 226.

almindelige Spanddage, Gangdage med voksen Karl og andre med Dreng eller Pige som Hovbud.

Regeringens Opfattelse af, hvad der var »billigt og lovligt Hoveri«, som det hed i Forordningen af 21. Febr. 1702 (om Vornedskabets Ophævelse), svingede adskillige Gange i det 18. Aarh. Noget virkeligt Retsprincip kan i Regelen ikke øjnes bag dens skiftende Afgørelser i Hoverispørgsmaal. En Løsning efter Vederlagsprincippet var tilstræbt ved de første Forordninger. I nogle Kommentarer til C. D. Reventlows store Hoveribetænkning i 1788 udtaler G. C. Oeder: »Ved Hoveriets Bestemmelse er ikke Spørgsmaalet, om det billige Hoverie kan fyldestgøre Gods-Eierens virkelige eller indbildte Trang, men kun om han faaer rigtig Vederlag for den Jord, som Hovbonden har i Brug«. Denne Grundsætning var fremtrædende i Forordningen af $\frac{6}{5}$ 1769, hævdede han¹⁷⁾. Men hvem skulde afgøre, hvad der var »rigtigt Vederlag«? Generalhoverireglementerne gav Udtryk for megen Godsejervilkaarlighed, og Struensee-Regeringen valgte da 1771 en Ordning, der satte Hoveriet i et bestemt Forhold til Hartkornet, men ogsaa tog Hensyn til Afstand fra Hovedgaarden og til Forskellen mellem Øernes og Jyllands Gaardstørrelser. Var disse Bestemmelser blevet gennemført, vilde Gennemsnitsydelsen pr. fuldt hovgørende Bonde højst være blevet ca. 150 Arbejdsdage.

Efter Struensees Fald kom det bratte Omslag. I Hoveriforordningen af $\frac{12}{8}$ 1773 vedkendte Regeringen sig med brutal Aabenhed, at dens Formaal var at sikre Hovedgaardsdriften tilstrækkelig Arbejdskraft. Der blev kun Tale om at begrænse den Del af Hoveriet, der ikke vedrørte det egentlige Landbrug. Det ubestemte og derfor stadig voksende Hoveri, som blev Følgen, beredte den bondevenlige Regering, der kom til Magten i 1784, næsten uoverstigelige Vanskeligheder. Reventlow havde helst valgt 1771 som Normalaar, men i Stedet blev det Godsejerne muligt at bevare det Hoveri, de paa lovlig Vis havde kunnet afkræve Bonden ved Udgangen af 1789.

¹⁷⁾ Bilag til Landbokommissionens Forhandlingsprotokol, Nr. 125, Anmærkning (Reventlows Referat af Oeders Udtalelse).

Det er af Interesse at se, hvorledes Reventlow forkaster den mere velmenende end gennemtænkte Betragtning, at Bonden ikke skulde være forpligtet til mere Hoveri, end han kunde overkomme med egne Folk. Herved afveg man fra gammel Skik og Brug, mente Reventlow, og opskruede Arbejdslønninger vilde blive Følgen, naar Godsejeren maatte se sig nødsaget til at anvende lejet Arbejdskraft¹⁸⁾. For at naa til praktiske Resultater søgte Reventlow fra første Færd Tilknytning til den bestaaende Hoveriordning: »Alt Hoverie, som grunder sig paa Bøndernes Fæste-Breve eller godvillig Forening og ikke strider imod de almindelige Anordninger, bør at ansees som lovligt, saa vidt det ikke overstiger Bøndernes Kræfter«, skrev han i 1788¹⁹⁾.

Regeringens Arbejde i 1790'erne resulterede i en Regulering af Hoveriforholdene, der sikrede Iagttagelsen af det bondebeskyttende Forbehold, som den sidste Sætning gav Udtryk for. Men man savnede et bestemt Maal for Bondens Kræfter og stod overfor den enkle Kendsgerning, at Hovedgaardsdriften næsten overalt var uindskrænket og at Godsejeren maatte sikre sig tilstrækkelig Arbejdskraft, ogsaa i Tilfælde af Hoveriafløsning. Der er her to Momenter, som fortjener nærmere Undersøgelse.

Det ene er den Arbejdsrationalisering, som 1790'ernes Hoverianordninger og Udsiftningen bidrog til at fremme. Efter en Opfattelse, som ogsaa C. D. Reventlow delte, var Hovedgaardens Produktionsudvidelse siden 1770 dyrekøbt, idet Bondebruget formentlig havde tabt mere, end Storbruget havde vundet. Endnu i 1780'erne hedder det om Bønderne, at ved Hoveriet »driver de Guds Dage bort, da den ene ei vil stræbe og forrette mere end den anden«. Hoveriets Bestemmelse i Hovmaal og Dagetal lærte Bonden, at Tid var Penge, naar den kunde spares til Arbejde ved eget Landbrug. Om denne nye Lærdom vidner den hurtigt fremadskridende Hoveriafløsning.

Det andet Problem angaar Forholdet mellem Bondens og Land-

¹⁸⁾ Anf. St., S. 11. Reventlow regner sandsynligvis med, at Bonden har forholdvis billig, for en stor Del naturallønnet Arbejdskraft.

¹⁹⁾ Smstds., S. 9.

arbejderens Økonomi i en Periode, hvor Godsejerne endnu var mest tilbøjelige til at holde paa Naturalhoveriet som det sikre. Hvis Gaardmandens Erhvervsindtægter steg væsentlig mere end Arbejdslønnen, var selv de uformindskede Hoveriydelser ingen alvorlig Hindring for den stræbsomme Bonde. Han kunde da uden større Vanskelighed lønne sine Hovbud, indtil der blev Mulighed for en Hoveriafløsning paa fordelagtige Vilkaar.

ANMELDELSER.

Udskiftningen i Sønderjylland.

Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770. Munksgaard, 1941.

Dette Arbejde indtager i to Henseender en bemærkelsesværdig Plads indenfor dansk Historieforskning. For første Gang er et anseligt Stykke Sønderjyllandshistorie taget op af en Sønderjyde tilhørende det Slægtled, der er vokset op og uddannet efter 1920. Men særlig betydningsfuldt er det dog, at et centralt Landboproblem som Udskiftningen omsider er gjort til Genstand for dybtgaaende Undersøgelser for en enkelt Landsdels Vedkommende. Fra tysk Side har navnlig Georg Hanssen tidligt vist Interesse for sønderjysk Agrarhistorie, men nogen indtrængende Undersøgelse af Landboreformerne har ikke hidtil foreligget. Og hvad Udskiftningen angaar, har Sønderjylland som Foregangsland et særligt Krav paa en Fremstilling.

De fleste større Arbejder vedrørende sønderjysk Historie har Tilknytning til den Nationalitetskamp, der begyndte i 1830'erne. Dette gælder i Virkeligheden ogsaa denne Undersøgelse, idet Troels Fink havde til Hensigt at studere Landboreformernes Gennemførelse for at komme til Klarhed over Bøndernes sociale og økonomiske Stilling paa den Tid, da Sønderjylland vaagnede. Fink var ikke den første, der gjorde den Erfaring, at vil man til Bunds i danske Landboproblemer fra ældre Perioder, maa man selv gøre et Gravearbejde.

Bogen er klar i sin Opbygning og Emnet saa skarpt afgrænset, at man forholdsvis let finder sig til Rette i den (bl. a. af lokalhistoriske Grunde vilde et Register dog være meget ønskeligt og *er* formentlig udarbejdet). Som Kilder maa særlig anføres Maalebøger og Kort, Amtsregnskaber, Synsforretninger og talrige Andragender, Indberetninger m. v. i Amtsarkiverne; ogsaa nordslesvigske Præstearkiver og enkelte Sognearkiver i Angel har givet en Del Stof. Endelig Centraladministrationens Arkiver; Krigen har dog hindret Udnyttelsen af en Del tysk Arkivmateriale. —

Desværre fremtræder Kortmaterialet ikke særlig tydeligt i den formindskede Gengivelse hos Fink.

Indledningen belyser Landsbyfællesskab og Udskiftningsreformer i andre Dele af Europa og omtaler bl. a. den tidlige Udskiftning i Friesland, der har haft en ikke nærmere paavist Indflydelse paa Udviklingen i de sønderjyske Vestkystegne. Paavirkningen fra Marsk til Geest var ikke særlig betydelig og naaede ikke til Østkysten. Herregaardenes Udløsning af Fællesskabet og i det hele Rationaliseringen af Hovedgaardsdriften kan derimod have opmuntret til Landsbyudskiftning. Georg Hanssens Opfattelse af Landsbyfællesskabet korrigeres paa flere Punkter, idet Fink underkaster Driftsformerne i Østlesvig en nøjere Analyse. Han paa-viser, at det dyrkede Areal stadig blev forøget indtil o. 1700, Overdrevene forsvandt efterhaanden, og Skovfredning var blevet almindelig. Særdriften, navnlig de intensivt dyrkede Tofter, gav langt bedre Udbytte end Fællesagrene. At Skovene blev delt, saa hver Bonde fik sit Skifte, var Forudsætningen for omfattende Rydning og Særdrift. Skildringen af disse Forhold udgør Bogens største Kapitel og giver et interessant Billede af Fællesskabet i Opløsning. Materialet vedrører væsentlig Østlandet ned til Aabenraa, mens Særdriften i Skovene næppe kendes i Sundeved og paa Als.

Den egentlige Udskiftning begyndte først, da Mageskifter muliggjorde Sammenlægning af de spredte Agre i den gamle Landsby-mark. Om Udflytning eller fuldstændig Indhegning af en Mands Jord under eet blev der ikke Tale ved de ældste Udskiftninger. Fremgangsmaaden var den simple, at Landsbybønder byttede Jorder, hvorved den enkelte kunde faa saa mange Agre ved Siden af hinanden i en Aas, at Indhegning kunde betale sig; nye Udvidelser kunde senere finde Sted. Til de ældste Eksempler hører Udskiftningen i Løjt Sogn fra Slutningen af det 16. til Midten af det 17. Aarh. Særdriften kom her til at omfatte det meste — og det mest værdifulde — af Landsbyjorden, men Jordfordelingen var vedblivende uheldig og Udflytningsbevægelsen kun svag. Løjtudskiftningerne ansporede imidlertid til en langt bedre planlagt Udskiftning og Udflytning 1710—11 i den store Landsby Varnæs, hvor Forholdene gjorde en Reform i særlig Grad paakrævet. Varnæs-Udskiftningen fik en Betydning for Nordslesvig, der maaske kan sammenlignes med det langt senere Bernstorff-Eksem-pel for Sjælland, men paavirkede næppe Udviklingen i Angel, hvor en gradvis Udskiftningsbevægelse allerede var i Gang. — Udskiftningens Forløb i de øvrige Dele af Sønderjylland indtil 1766 er

skildret mere oversigtsmæssigt, og Materialet synes her mindre tilfredsstillende.

Et Par Kapitler belyser en Del af de Vanskeligheder, Udskiftningsbevægelsen maatte kæmpe med, navnlig Fællesskabet mellem to eller flere Landsbyer, den blandede Jurisdiktion og Hensynet til Husmændenes Græsningsret. Af stor Interesse er det at se, hvorvidt det gamle Fordelingsgrundlag blev fastholdt eller ikke. Meget betød naturligvis Myndighedernes Holdning, og i et særligt Afsnit paaviser Fink Udviklingslinjen, der gennem 200 Aar førte fra Haandhævelse af Forbud mod Indhegninger til aktiv Støtte overfor Udskiftningsbestrebelse. Ogsaa den længe uinteresserede Centraladministration vaagnede op til Daad. Faa Aar efter Nedsættelsen af den første danske Landbokommission (1757) forelaa der flere sønderjyske Forslag til Udskiftningslove. Mens det i Kongeriget almindeligvis var Embedsmænd og Godsejere, der drev Bønderne ind paa Reformvejen, var der i Sønderjylland en mere udbredt Forstaaelse af Udskiftnings Betydning. Loven af 1766 stod ikke Maal med den kongerigske Udskiftningslov af 1781, hvilket spores den Dag i Dag, men den gav det private Initiativ frie Hænder.

Fremstillingen standser lidt brat ved det Tidspunkt, hvor Lovgivningen har givet sit Bidrag til Løsningen. Som Bogen foreligger, fortæller den især om Befolkningens egen Indsats i Udskiftningsagen. Det selvhjulpne, der præger de sønderjyske Bønders historiske Fremtræden, er atter blevet understreget. Men man undres lidt over, at Fink i den Grad har kunnet se bort fra sit oprindelige Udgangspunkt, at han foreløbig har undladt en nøjere Undersøgelse af, hvorledes de Bønder, der paatog sig saa betydningsfulde Driftsreformer, var stillet socialt og økonomisk. Kapitel XVI indeholder ganske vist en god, men ikke videre selvstændig eller dybtgaaende Oversigt over disse Forhold. Mange af Eksemplerne er formentlig typiske (de anførte Eksempler paa Hoveriets Tryk i Sydøstlesvig er ret forbløffende), men netop de højst forskelligartede Forhold — saaledes Modsætningen mellem haardt tyngede adelige Fæstebønder og hoverifri, ret vellhavende Kronbønder — skærper Kravet om virkelig Indsigt. Den større personlige Frihed var jo nok en Forudsætning for Reforminitiativet, men Varnæs m. fl. Eksempler tyder paa, at daarlige økonomiske Forhold ogsaa virkede ansporende. De økonomiske Fordele ved selve Udskiftningen kan næppe belyses ved sikre Tal, men man savner overhovedet konkrete og nogenlunde sammenhængende Oplysninger om sønderjysk Bondehusholdning i det 17. og 18. Aarhundrede.

Finks Disputats er et dygtigt og modent Arbejde, og den er letlæselig. Den unge Forsker synes velrustet til at løse den større Opgave, som venter: en sønderjysk Bondehistorie, der gaar saa dybt og rækker saa langt, som Kilderne tillader, en Helhedsskilddring af den sociale Udvikling, før den nationale Kamp satte ind.

F. Skrubbeltung.

Lavshistorie.

Helge Søgaard: Haandværkerlavene i Aarhus under Enevælden. En socialhistorisk Studie. Munksgaard, 1940.

Det danske Haandværks og Haandværkerlavenes Historie har, indtil C. Nyrops grundlæggende Arbejder herom fremkom, været stedmoderligt behandlet, og selvom der i de senere Aar er fremkommet flere betydningsfulde Undersøgelser af enkelte Haandværkerlavs Historie, staar endnu meget tilbage, før man paa dette Omraade indenfor Kulturforskningen naar op paa Højde med, hvad der findes indenfor Landbrugets Omraade.

Med Glæde hilser man derfor Helge Søgaards Disputats som et betydningsfuldt Bidrag til en dybere Forstaaelse af vore Provinsbyers Lavshistorie i de ca. 200 Aar under Enevælden. Dr. Søgaards vigtigste Kildemateriale er de aarhusianske Lavs Arkiver og Lavsgenstande, der for største Delens Vedkommende findes i »Den gamle By« i Aarhus. Han søger ud fra dette Materiale »at belyse Lavene indefra«, klarlægge Haandværkernes egen Opfattelse af deres Stilling i Samfundet, deres Forhold til Magistraten og til Regeringens Lovgivning.

Perioden 1681—1750 kan betegnes som Lavenes gyldne Tid. Mange af de gamle Lav var — som f. Eks. Smedenes — Fælleslav, der omfattede flere beslægtede Fag; en Del af disse Fag skiller sig nu ud af Fælleslavet og danner nye selvstændige Lav, f. Eks. Guldsmedene. Søgaard paaviser ogsaa, hvorledes Grænserne mellem de enkelte Lav og ligeledes mellem Fagene indenfor Fælleslavene kunde være ret udflydende og derfor give Grund til talrige Stridigheder. Han nævner i den Forbindelse en interessant Forskel i Hovedstadens og Provinsens Grænsedragning mellem Snedkerne og Tømrerne. I Hovedstaden er Brugen af Limpotten Kendetegnet paa Snedkeren, i Provinsen er det Høvlen, der er det karakteristiske Snedkerværktøj, medens Øksen er Tømrerens.

Regeringens Reformere i 1681—82 gik ikke ud paa at ophæve Lavene, men alene paa at indordne dem under Enevældens og Merkantilismens sociale og økonomiske Synspunkter. En Forbedring af Haandværket og en Udvidelse af Produktionen var Rege-

ringens Formaal. Søgaard paaviser ved en Undersøgelse af Udviklingen indenfor de enkelte Lav, i hvor ringe Grad Fremskridtene i Haandværkerlovgivningen har haft Indflydelse paa Provinslavenes Liv. Man holdt fast ved de gamle Traditioner og fandt oftest Støtte heri hos Magistraten imod Regeringens Politik, der iøvrigt ikke synes at have haft særlig faste Retningslinier. Magistraten vedblev saaledes — i Modstrid med Tanken i Loven af 1681 — at udstede Artikler til nyoprettede Lav. Af de 14 eksisterende Lav i Aarhus er de 6 oprettet under Enevælden, men kun 2 af disse har faaet kongelig Bekræftelse. Den almindelige Udvikling i det 19. Aarh. er ikke Lavene gunstig; tydeligst kommer det frem under Omtalen af Svendelavene. Før 1800 staaer de stærke, fordi der er Mangel paa Arbejdskraft, efter 1800 svækkes deres Magt af den stigende Arbejdsløshed.

Bogens tre sidste Afsnit er en Undersøgelse af Lavenes Sammensætning og en Skildring af Medlemmernes personlige Vilkaar, og disse Afsnit i Forbindelse med Afsnittet om Svendelavene er Bogens bedste. Her drages selve det værdifulde Kildestof, Lavsprotokollernes Indhold frem og giver den dybere Forstaaelse af Lavenes Karakter. Den tabellariske Opstilling er interessant og giver et godt Indblik i de specielle aarhusianske Lavsforhold. En tilsvarende Opstilling for flere Byer vilde dog have givet Undersøgelsen større Dybde og Værdi. En nøjere Undersøgelse af Haandværkernes og Lavenes økonomiske Forhold vilde ogsaa have været et stort Plus for Forstaaelsen af Udviklingen indenfor Lavene.

Trods disse Indvendinger er man Dr. Søgaard taknemlig for Bogen; den ansporer i høj Grad til en fortsat Fordybelse i de gamle Lavsprotokollers rige Indhold.

Peter Riismøller og Hakon Spliid: Fra Svendekro og Lavshus. Det Schönbergske Forlag, 1940.

En nyttig lille Bog, der er tænkt som en kort Ledetraad gennem vore Muscers Samlinger af Lavsgenstande. Museumsinspektør Peter Riismøller, Aalborg, giver gennem Bogens Tekst et livfuldt Rids af de vigtigste Lavsforhold og Lavsskikke, specielt hvad der knytter sig til de forskellige Lavsgenstande, som Tegneren Hakon Spliid i rigt Maal har udstyret Bogen med Tegninger af. Teksten er fyldt med en Mængde karakteristiske Eksempler paa, hvorledes Lavslivet har udfoldet sig herhjemme gennem Tiderne. Talrige Citater fra Lavsskraaer og Lavsprotokoller levendegør Skildringen, saa den bliver en alt andet end tør Oprensning af Kendsgerninger. Bogen er en værdifuld Hjælp for enhver, der uden

større Forstudier vil have et godt Udbytte af et Besøg i Museernes Rum med Lavssager.

Halkjær Kristensen.

Jysk Jærn.

Rasmus Mortensen: Jysk Jærn. 122 sider. 5. række. IV² bind. 2. hefte af »Jyske Samlinger«, 1940.

Det er nu en snes år siden, at forfatteren fandt de første jærngruber og foretog de første undersøgelser i den anledning. Fire år senere kom Niels Nielsens doktorafhandling: Studier over jærnproduktionen i Jylland. Måske sinkede denne bog Rasmus Mortensen noget, her var jo sagt om ikke alt så dog meget, og det var først da han og undertegnede i efteråret 1930 drog på jagt efter Vardeegnens jærngruber, at vi forstod her var endnu meget at gøre. Disse mange *enkeltgruber*, oftest dog i grupper, på markerne langs alle Sneum og Varde ås bistrømme (over 100 ialt blev undersøgt), det var noget helt nyt. Det er ikke for meget sagt i betragtning af jærnets betydning, at da det gennem artiklerne i »Fra Ribe amt« 1931—33 om disse undersøgelser i forbindelse med Niels Nielsens bog blev klargjort, at vi har klaret os med dansk jærn i 2000 år, da blev der skrevet et nyt stykke Danmarks-historie.

Disse nye og mærkelige iagttagelser gav mod og lyst til at fortsætte. Med nogen offentlig understøttelse har Rasmus Mortensen siden udstrakt sine undersøgelser til så at sige hele Jylland. Hans bog viser, at han heller ikke har forsømt at studere den literatur om den ældre jærnudvinding, der næsten samtidig — omkring 1930 — er kommen i vore nabolande: England, Norge, Sverrig, Finland, ligesom også ældre literatur og arkivalier her i landet.

Meget har han da også at fortælle os, og nyt og interessant er det meste. Om *råstoffet*, myremalmen, som den dag i dag ligger i overdådige mængder hvor det altid har ligget. Der er på Vardeegnen hele marker, som er næsten udyrkelige på grund af disse malmlag. Heller ikke er deres jærnindhold helt ringe, meget forskellig ganske vist, men vi har megen malm, der indeholder 40—50 % jærn. Vi venter altsaa kun på de praktiske metoder for at vi atter kan jærnforsyne os selv. — Om *Trækullene*, der er brugt til udvindingen og hvoraf der i enhver grube findes rester, som kan fortælle noget om *skovbestanden* på grubernes tid. Hyppigst er egekullet. Om *fundene*, 148 nævnes ialt, strækkende sig fra Møgeltønder til Hjørring. Endel kendes kun fra mundtlige og skriftlige kilder; forf. synes selv at have set og undersøgt godt 100, deraf 34—35 på Vardeegnen. De fleste er grubefund eller

fund af løse slagger på arbejdsstedet, men ikke få findes spredt her og der, navnlig er fundet af store slaggestykker meget hyppige i *kirkegårdsdiger*. (Jfr. »Fra Ribe amt« 1933, s. 34).

De forholdsvis få gange man finder potteskår i gruberne kan man få lidt at vide om *tiden*. Nogle af Vardeegnens jærngruber er fra meget tidlig jernalder, andre fra folkevandringstid og senere. Formentlig er det skovens aftagen, der har forlagt virksomheden til midtjyllands skovrigere egne, hvor den findes til omkring 1600. — Det spørgsmål ligger nu nær, som forf. også stiller, hvor jyderne så tidlig (ialfald 400 f. Chr.) har lært at udsmelte jern. En eftersøgning efter en *sydlig indvandningsvej*, som vi foretog i 1933, førte ikke til noget resultat, og muligvis er forf.s slutning rigtig, at jyderne har lært kunsten i *det sydøstlige England*, hvor der meget tidlig var jærnvirksomhed. Da meget tyder på en forbindelse med Vardeegnen, så vilde dette kunne forklare de mange forekomster her, der er så betydelige og talrige, at det for Danmarks vedkommende måske kan anses for *hovedudgangspunktet*.

Vil man derimod søge en forklaring af de gamle jærnsmedes *fremgangsmåde* da siger alle disse fund desværre ikke meget, og det bliver vel næppe nogensinde anderledes. Forf. kommer her ud for det, som undertiden sker: at ville bevise og forklare for meget. Som grundlag for en så detaljeret opstilling af en række »ovntyper« (s. 172—84), svarende til — 4 ell. 5 — forskellige trin i jærnets behandling, som forfatterens, kan fundstoffet ikke bruges. Niels Nielsen har her været forsigtigere, og sandsynligvis har han ret i, at de lerforede ovne er en senere forekomst (maske dog tidligere (folkevandringstid?) end af ham antaget). Det synes mig, at Rasmus Mortensen har draget altfor vidtgaende slutninger af de rester af »ovne«, som vi fandt i Snorup (v. Tistrup) og andre steder. Også den svenske beskrivelse, som anføres s. 188—91, går nærmest imod Mortensens teorier, idet den kun kender til to behandlinger af malmen, og den er dog så sen som fra 1835.

Hvis man vil forsøge at komme tilbunds i de uløste spørgsmål her, så er der vel ikke anden udvej end den, som anmelderen har foreslået (»Fra Ribe amt« 1932, s. 30): at forsøge at gøre de gamle jærnbrændere kunsten efter. En indledning til en sådan reel undersøgelse blev foretaget i 1932, idet fabrikant Hess i Vejle viste sagen den interesse at lade foretage og bekoste smelteprøver, kemiske analyser og mikrofotografering af tyndtslebne slaggeplader. En kort redegørelse for disse undersøgelser, som Mortensen også ordret citerer, s. 169—71 (uden dog at nævne kilden), står i »Fra Ribe amt« s. 29, 1932.

Afhandlingen vil læses med megen interesse og udbytte. Den må for fremtiden anføres ved siden af Niels Nielsens bog som den betydeligste redegørelse vi har for vor gamle jærnuvinding.

Søren Alkærsig.

Hedens Kulturhistorie.

Hugo Matthiessen: Den sorte Jyde. Gyldendal, 1939.

Titlen gælder, siger forfatteren, »både lynglandet og dets befolkning«. Mere direkte fortæller undertitlen: »Tværsnit af hedens kulturhistorie« om bogens mål og hensigt.

Det er ret en bog for dem, læg eller lærd, som gerne vil forstå en sag *inde fra og ud fra dens egne forudsætninger*, sådan som de nyere historikere vil det og søger at lære deres læsere det samme. Det må ligefrem undre en — når nu et hedens barn som undertegnede skal sige et par ord om bogen — at et østjysk bymenneske formår at sige så meget rigtigt og rammende om heden og dens befolkning. Jeg forstår nok, at forudgående arbejder som »hærvejen« og »Viborgveje« (med det store og mangfoldige kildestof) i høj grad har hjulpet forfatteren til at blive hjemme på heden; men studier alene har ikke kunnet gøre det. Jeg fornemmer i linjerne og mellem linjerne et muntert, venligt og forstående *sind* overfor de ejendommelige og for ham dog fra først af fremmedartede folk, han her skal fortælle om. Og dette er, ialfald når det gælder mennesker, lige så vigtigt som alle studier.

Også forf.'s frodige sprog er en stor hjælp til at fa sagt, hvad han vil. »Sådden som han ka fo'et så'e, de æ så sær groww«, vilde en lyngjyde sige. Det svarer omtrent til det krav, som en af vore historikere for et par år siden stillede, at en historiker skal ikke være fotograf, men kunstner. »Og lyngen fik på denne vis ikke alene alt indrettet efter sin personlige smag, men afspærret omgivelserne for andre planter og vanskeliggjort Træernes indtrængen«, står der s. 24; og meget malende er også den følgende skildring af bøgen, der i sin »utalsomhed« ikke kan finde sig i andre træer, og som alligevel ikke er nær så dygtig til at kæmpe med lyngen som egen var, og som derved har bidraget til lyngens endelige sejr. Så mens man nu regner, at der engang har groet skov over det hele, og at der endnu for 1000 år siden stod mægtige egeskove i Vestjylland, så dækkede heden omkring 1800, da den nåede højdepunktet, $\frac{2}{3}$ af Jylland.

Men da havde befolkningen forlængst tilpasset sig til heden, både i sind og næringsveje, så man var blevet afhængig af den og derfor, da andre tider oprandt, konservativt holdt fast på den. Det er egentlig om denne tilpasning og afhængighed, at bogen

handler. Var heden for knap mod sine børn — thi lyngen var i sandhed ingen kulturplante — så lærte man sig at tage den nytte af den man kunde: En væsentlig del af *byggematerialet* var lyng og lyngtørv, det samme kunde give *varme*, ikke blot på arnen, men også til pottebrænding, kalkbrænding m. m., ligesom lyng og lyngtørv blev solgt i mængde. Også *hosebindingen* var afhængig af heden, der gav plads og næring til fårene.

Altså: Da heden ikke duede til agerbrug, bl. a. fordi mergel som oftest ikke kunde skaffes, så blev den brugt til støtte for alle disse bierhverv, men derved blev hedebonden knyttet så fast til disse sysler, at de næsten blev hans *hovederhverv*, skøndt de havde lidet eller intet med bondebrug at gøre, og han blev så stærkt præget af denne »afsporing«, at da liden kom at kampen med heden kunde tages op, da var han meget lidt villig til forsøget.

Men forf. giver sine grunde for, at det var således. S. 78—82 kan læses den smukkeste karakteristik af hedebonden og hans samhørighed med den natur, hvori han var vokset op, af hans tunge alvor overfor både døden og livet. *Søren Alkærsig.*

Graabrødre Hospital i Odense.

Svend Larsen: Graabrødre Hospital og Kloster i Odense. Et Bidrag til den sociale Forsorgs Historie. Munksgaard, 1939.

Den sociale Forsorg er et af de Omraader, hvor Nutiden adskiller sig stærkest fra Fortiden. Her er et Punkt, hvor en Sammenligning med Fortiden uden Modsigelse vil vise, at der er sket uhyre Fremskridt. Fra Samfundets Side har den Hjælp, som er ydet Mennesker, der paa Grund af kroniske Sygdomme, Arbejdsudygtighed o. a. ikke var i Stand til at klare sig selv, været betragtet som en Naade, og den har lige til vore Dages veludviklede Sociallovgivning været af utilstrækkeligt Omfang. I Middelalderen var Kirken Bærer af den sociale Forsorg i Danmark, efter Reformationens Indførelse i 1536 blev det Staten. Desværre er vor Viden om, under hvilke Former den er blevet øvet temmelig brudstykkeagtig. Derfor maa Fremkomsten af Museumsinspektør *Svend Larsens* store Bog om *Graabrødre Hospital og Kloster i Odense* hilses med Glæde.

Ved flittige Arkivstudier har Forfatteren fremdraget og udnyttet et stort Materiale af Dokumenter, der indgaaende belyser den Hjælp, som Institutionen Graabrødre Hospital — en Omdannelse fra 1539 af Graabrødrenes Kloster fra 1279 — har ydet syge og fattige Mennesker fra hele Fyn, indtil den i 1870 fik en ny Opgave, som den stadig løser: at være et Hjem for værdigt trængende af Middelstanden. Bogen fortæller — ofte med Doku-

menternes egne Ord eller med deres ingenlunde tørre Tal — Klosterets og Hospitalets Udvikling gennem de skiftende Tider. Man faar et gribende og levende Billede af de elendige Forhold, hvorunder »Lemmerne« har tilbragt deres Liv, og af hvad Slags »Lemmer« Hospitalet har huset, en mærkelig Blanding af syge og raske, sindssyge og gamle, Mænd og Kvinder. Forfatteren giver sig imidlertid ikke blot Tid til udførligt at skildre selve Hjælpen til og Behandlingen af »Lemmerne« — Bogens værdifuldeste Afsnit — men ogsaa til at dvæle ved Klosterets Økonomi, som var baseret paa en udstrakt Godsbesiddelse, der i 19. Aarh. kapitaliseredes. Store Afsnit af Bogen bliver derfor en Skildring af »Hospitalbøndernes« Kaar, der i sig selv er interessant, men i Virkeligheden falder uden for det, der er Hovedopgaven. — Det værdifulde Arkivmateriale, som foreligger om Bøndernes Forhold til Klosteret, kunde uden Tvivl udnyttes i langt højere Grad, end Forfatteren har kunnet gøre det i denne Bog. Derfor faar den Fremstilling, der gives heraf, i nogen Grad Tilfældighedens Præg, og dette afhjælpes ikke ved Forfatterens Forsøg paa gennem de meddelte Oplysninger at tegne et Billede af Bondestandens Kaar i Danmark i Almindelighed. Materialet er for spinkelt til, at man herudaf kan drage generelle Slutninger. At Kapitlerne om Bønderne er Bogens svageste, fremgaar dels af de tvivlsomme Slutninger, Forfatteren fremsætter som almindelig Karakteristik, dels af forskellige urigtige Oplysninger, som rundt om meddeles. Eksempelvis kan anføres, at Førløvspenge (S. 75) betales for Afførsel af Gods, Ejendele, ikke for Personen, og at et Skovstempel (S. 79) ikke anvendtes til at udvise Træer med, men til at mærke Stubbe med, for at man kunde sikre sig, at ingen uberettiget fældede Træer.

Jævnside med Skildringen af »Lemmernes« og »Hospitalbøndernes« Forhold giver Bogen ogsaa interessante Bidrag til Belysning af de Mænd, der gennem Tiderne har ledet Klosteret — saaledes Kingo, hvis gribende Digt om »De Fattiges udi Odense Hospital« sættes paa sin rette Baggrund, og den ejendommelige Stiftamtmand Buchwald, der fik gennemtrumfet en Ombygning og Omorganisering af Hospitalet i 1790'erne. Ogsaa til Odense Bys Historie yder Bogen nye Oplysninger. — Til Personregistret burde have været føjet et Stedregister.

De anførte Indvendinger er dog mindre væsentlige i Forhold til den Kendsgerning, at Bogen om Graabrødre Hospital, der fremtræder i stateligt Udstyr med et rigt Billedmateriale, paa værdifuld Maade har beriget vor Viden om en vigtig Side af Danmarks Historie, som hidtil kun i ringe Grad er opdyrket.

Johs. Lomholt-Thomsen.

Litteratur om Danmarks Forhistorie 1939—40.

Med Størværket »Danmarks Oldtid« har *Johannes Brøndsted* gjort Status op for vor Viden om Danmarks Forhistorie. Status er maaske ikke det helt rigtige Ord, thi dette Arbejde er ikke blot en af de Sammenfatninger, hvormed den snævre Fagvidenskab med Mellemrum vender sig mod en videre Læsekreds, men det indeholder tillige saa store Mængder af primært Materiale, at det paa talrige Omraader vil staa som et Kildeskrift af første Rang.

Værket selv er sikkert de fleste af dette Tidsskrifts Læsere bekendt, enten direkte eller gennem de talrige Anmeldelser i baade Presse og Faglitteratur. Et Par af den sidste Art, Steder, hvor førende nordiske Arkæologer giver os deres Indtryk af det, kan der dog maaske være Grund til at nævne; først og fremmest C. A. Nordmans livfulde Skildring af »Boken om Danmarks stenålder« i *Tilskueren* (Februar 1939), dernæst Sune Lindqvist's Artikel i *Ymer* 1939 om det samme Bind og endelig J-E. Forssanders Anmeldelse af Bronzealderen, ligeledes i *Tilskueren* (»Dansk och europeisk bronsålder«, Juni 1939).

Men den arkæologiske Forskning standser ikke ved et saadant Samlingsværk; den arbejder støt og roligt videre. Hvorledes dette i de to sidste Aar har givet sig Udtryk i Litteraturen, hvilke Problemer, der i den Tid har været rejst og diskuteret, og hvilke betydningsfulde nye Fund, der er fremlagt, skal i de følgende Linier behandles oversigtsmæssigt. Selv om enkelte Bronzealder- og Jernalderarbejder allerede er indgaaet i »Danmarks Oldtid«, bliver det dog hovedsagelig en Omtale af, hvad der er fremkommet siden Udgivelsen af denne Bog.

Interessen har i den forløbne Tid absolut samlet sig om Ældre Stenalder, der jo allerede i en Aarrække har hørt til Forgrundsemnerne inden for dansk Arkæologi, og som efter alt at dømme heller ikke vil komme til at spille nogen ringe Rolle i de kommende Aar. Særlig har Undersøgelserne drejet sig om Ertebøllekulturen: gennem to saa godt som samtidige Arbejder, *Therkel Mathiasen*, »Havnelev-Strandegaard« i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1940 og *C. J. Becker*, »En Stenalderboplads paa Ordrup Næs i Nordvestsjælland«, i samme Tidsskrift 1939, er det godtgjort, at denne primitive Jæger- og Fiskerkultur i lang Tid — sandsynligvis adskillige Aarhundreder — har levet samtidig med og i de samme Egne som den Yngre Stenalders højrestaaende Agerbrugskulturer. Tilsyneladende er det et Resultat, der kun daarligt kan forliges med, hvad der blev vundet ved de

sidste store Undersøgelser af Køkkenmøddingerne, som under *Sophus Müllers* Ledelse blev iværksat for godt 40 Aar siden, og som ved Aarhundredskiftet blev fremlagt i det store Værk »Affaldsdynger fra Stenalderen i Danmark«. Her skulde een Gang for alle sættes Punktum for den nu klassiske Strid i Worsaaes og Steenstrups Dage om Stenalderens Tvedeling, en Strid, som med visse Mellemrum udkæmpedes gennem hele sidste Halvdel af forrige Aarhundrede. Og her blev det som et Hovedresultat klarlagt, at Ertebøllekulturen, som den var repræsenteret i de egentlige Køkkenmøddinger, i Tid laa forud for Yngre Stenalder og fremviste en langt primitivere Kultur end denne. Og man maa stadig erkende, at med det Materiale, der dengang stod til Raadighed, vilde nogen anden Slutning ikke have været videnskabelig forsvarlig.

Det var fra naturvidenskabelig Side, Begyndelsen til en ændret Opfattelse blev gjort, saaledes som det er skildret i *Therkel Mathiassens* korte, men udmærkede og klare Oversigt »Ældre Stenalderens Problemer«, trykt i dette Tidsskrift (Bind XII). Nu er Arkæologien imidlertid kommet med. I Arbejdet om Havnelev og Strandegaard gennemgaar samme Forfatter to sydøstsjællandske Bopladsfund, der ganske vist begge er indført i Litteraturen, men som ved senere Undersøgelser har givet nyt og værdifuldt Materiale. Begge Pladser er omtrent samtidige og ligger kun med 18 km's Afstand, saaledes at man har Lov til direkte at sammenstille dem. Strandegaard-Fundet tilhører Ertebøllekulturen, og de fundne Knogler vidner om, at Jagt og Fiskeri har spillet en meget stor Rolle for Beboerne. Men mellem Sagerne er der fremkommet forskellige Lerkarskaar og Stumper af Redskaber, der tilhører Agerbrugskulturen, ligesom der blandt Dyrlevningerne er truffet Ben af tamme Okser. Disse Kulturrester er tydeligvis fremmede i hele Milieuet, og da Fundforholdene viser, at de maa være samtidige med det øvrige Fund, kan man bruge dem til at datere dette til Dyssetid. Yngre Stenalderes første store Periode.

Interessant er Sammenligningen med det som nævnt næsten jævnaldrende Fund fra Havnelev. Beboerne her har været Agerdyrkere; i deres Lerkar er fundet Aftryk af Byg og Hvede, og blandt Affaldslagenes Knogler dominerer Rester af tamme Okser, Svin og Faar. Deres vigtigste Redskab har været den slebne, tyndnakkede Flintøkse: Skiveøkser forekommer dog ogsaa, men i en mærkelig daarlig Udførelse, der viser, at Flinttilhugningen hos disse kulturelt højerestaaende Folk har været betydelig ringere end hos Strandegaards Jægere og Fiskere. Dette Træk viser sig

dog ikke blot ved Økserne, men ved hele Rækken af Redskaber, fra de lettest tildannede til de mere komplicerede. I det hele er Redskabsteknikken hos Stenalderfolk af den største Betydning; thi her kan Slægtskab eller etnisk Ulighed mellem forskellige Grupper aflæses med stor Sikkerhed.

Efter at have stillet Havnelev og Strandegaard over for hinanden, gennemgaar Mathiassen de øvrige Bopladsfund, som paa en eller anden Maade kan dateres til Dyssetid. Og det viser sig, at de naturligt falder i to Grupper, der kan knyttes henholdsvis til det ene eller det andet af de lige nævnte Fund. Blandt de første, Ertebølle-Bopladserne, lægger man særlig Mærke til flere Fund, som tidligere ansaas for betydeligt ældre, f. Eks. Langø-Skaldyngen. Dog maa det bemærkes, at flere af Fundene ikke i deres Helhed kan henføres til Dyssetid, saaledes de to jyske Dynger Bjørnsholm og Ertebølle selv. Vel er her fundet Dyssetids Oldsager, men kun i de øverste Lag og paa en saadan Maade, at man snarest er tilbøjelig til at tænke sig, at Bopladserne efter en vis, og sikkert ret lang Tids Forløb atter er blevet befolket.

Den anden Gruppe Bopladser tilhører Megalitikulturen, den nye Agerbrugskultur. Her kan findes Indslag fra Ertebøllekulturen, men kun sjældent, og i det hele viser det sig, at Forskellen mellem de to Grupper er lige saa stor som mellem Havnelev og Strandegaard.

Til Mathiassens Undersøgelser kan umiddelbart knyttes Arbejdet om Bopladsen paa Ordrup Næs. Pladsen her har været benyttet paa to forskellige Tidspunkter, begge Gange af Ertebøllefolk, og begge Gange i Yngre Stenalder. Særlig den ældste Bebyggelse viser ren og typisk Ertebøllekultur, men ved enkelte fremmede Sager, der er indblandede, vel at mærke paa en saadan Maade, at de maa anses for samtidige med det øvrige Fund, kan man fastlægge dens Tid til ældre Jættetuetime, Perioden efter Dyssetid. Næste Gang, Stedet er beboet af Jæger- og Fiskerfolk, synes endda først at ligge ved Slutningen af Stenalderen. Og samtidig har man i Egnen, kun faa Kilometer borte, Spor af Agerbrugskulturen, baade i Form af Grave og Boplads. Her maa de to Kulturer altsaa have eksisteret Side om Side paa et Tidspunkt, der ligger adskillige Aar efter Dyssetid.

I denne Forbindelse har ogsaa et Par nye svenske Arbejder betydelig Interesse. Først *Oskar Lidéns* omfangsrige Studier over Stenalderboplads ved Jonstorp i Nordvestskaane («Sydsvensk stenålder, belyst av fynden på boplatserna i Jonstorp» I—II. Lund 1938 og 40). Fra disse Pladser stammer et overordentligt rigt Fundstof, som viser, at Stedet først har været beboet af Erte-

bøllekulturens Folk, som derefter — muligvis efter nogen Tids Forløb — afløses af Agerbrugsfolk, karakteriserede af den saakaldte grubekeramiske Kultur, som i mange Henseender ligner den danske Megalitikultur fra Jættestuetid. Med stor Sandsynlighed har Lidén tolket Fundene saaledes, at Ertebøllekulturen har eksisteret samtidig med Dyssetidens Agerbrugskultur andre Steder i Skaane, og at de gamle Jægere helt forsvinder fra Egnen, som derefter befolkes af et nyt Folk med en ny Kultur.

I 1939 udkom *A. Bagges* og *K. Kjellmarks* store Arbejde over »Stenåldersboplatserna vid Siretorp i Blekinge« (Stockholm 1939). Her skal dette Værks Betydning for svensk Stenalderforskning ikke omtales — skønt den ikke er ringe — men der skal blot peges paa et Forhold, som er af Interesse for vor Ertebøllekultur. Siretorp-Bopladserne viser hovedsagelig to Kulturer, begge sandsynligvis med Agerbrug som det vigtigste Erhverv. Den tidligste kaldes med et ikke særlig heldigt Navn den snorekeramiske (efter den udbredte Anvendelse af Snoreindtryk til Lerkardekoration), og den yngste staar den ovenfor nævnte grubekeramiske Kultur fra Skaane meget nær og bærer ogsaa samme Betegnelse. Hvad der særlig interesserer os, er at der paa en af disse Bopladser er fundet en Række Kulturlag over hinanden, adskilt ved fundtomme Sandlag. Det nederste og naturligvis ældste tilhører den snorekeramiske Kultur, men i det næste Lag findes der Ertebøllekultur og i Laget herover atter den tidlige Agerbrugskultur. Med andre Ord, ogsaa her har Ertebøllekulturen levet Side om Side med en mere fremskreden Kultur, uden at de tilsyneladende har paavirket hinanden synderligt.

Disse Forhold er omtalt saa udførligt, fordi de ikke blot er Bidrag til Udforskningen af Oldsagtyper og deres Fordeling, men fordi de ogsaa er af Betydning for Studiet af selve Kulturforholdene. Vi synes nu i Stand til at fastslaa, at Ertebøllekulturen ikke i egentlig Forstand afløses af den Yngre Stenalder Agerbrugskulturer, men at vi maa forestille os, at de gamle Jæger- og Fiskerfolk saa temmelig uforstyrret fortsætter deres Tilværelse i de selv samme Egne som de nye Agerbrugsfolk. Et lignende Forhold blev for kun faa Aar siden klarlagt af *Therkel Mathiassen* i det store Arbejde om Gudena-Kulturen (Aarbøger f. nord. Oldk. 1937); her blev det vist, at denne Kulturs Folk maa have strejft om ved de jyske Aaer og Indsøer, samtidig med at Ertebøllefolkene har taget Kystegnene i Besiddelse. Og fra ældre Tid er det kendt, at Enkeltgravfolk og Megalitikfolk samtidig, d. v. s. i Jættestuetid, har befolket hver sine Dele af Jylland. Men i disse to Tilfælde er der Tale om Folk med beskægtede eller identiske Erhverv, medens

Ertebølle- og Megalitfolk jo har en vidt forskellig Levevis. Det synes at være et frugtbart Princip, der i de senere Aar har gjort sig gældende inden for dansk Stenalderforskning, at man ikke saa meget betragter de enkelte Kulturer som liggende paa en Linie, hvor den ene afløser den anden, men snarere som en Gruppe, hvis enkelte Dele kan være samtidige og parallelløbende. Paa den Maade faar man et langt mere forstaaeligt og tilfredsstillende Billede af hele Kulturudviklingen, selv om det i Realiteten bliver mere kompliceret.

Paa den Vis bliver det ogsaa lettere at forestille sig, at nye Kulturgrupper er blevet indført med nye Folk. Dansk Forskning har som Hovedregel næret en vis Reservation, ja til Tider næsten en Rædsel over for Tanken om gentagne Nyindvandringer i Løbet af Oldtiden. Saaledes ogsaa med de første Agerbrugere: det var Landets gamle Befolkning, som efterhaanden lærte sig de nye Ting. Dog antager *Brøndsted* allerede i »Danmarks Oldtid«, at der i dette Tilfælde kan være Tale om et nyt Folk, der gruppevis med deres Dyr og Udsæd nærmede sig Landet fra Syd eller Sydøst, men paa Grund af Materialets spinkle Karakter bliver det kun fremsat som en Formodning. Mathiassens nye Arbejde giver Beviser for, at denne Antagelse sandsynligvis er den rigtige Forklaring, og man kan derfor nu med større Sikkerhed tale om de nye Folk, som for over 4000 Aar siden bragte vore vigtigste Erhverv til Landet.

Inden for Ældre Stenalder er der imidlertid ogsaa fremkommet andet af Interesse end det, der berører Spørgsmaalet om Forholdet mellem Ældre og Yngre Stenalderes Folk. Saaledes skriver *C. L. Vebæk* om en jysk Boplads (»Bøllund, en Boplads fra den ældre Stenalder i Vestjylland«, i de unge Arkæologers Festskrift til *J. Brøndsted*: »Fra Danmarks Ungtid«); Pladsen rangerer blandt de ældste her i Landet og viser nært Slægtskab med det store Fund fra Klosterlund ved Silkeborg, der undersøgte for faa Aar siden, og som viste Gudenaakulturen i dens hidtil ældste og mest primitive Form. Tidsmæssigt er Bøllund dog lidt senere end dette, og i Detaillerne viser det ogsaa en Række Redskabsformer, som mere peger i Retning af den typiske Gudenaakultur.

Ogsaa Spørgsmaalet om denne Tids Boliger er blevet berørt, i det ovenfor omtalte Arbejde om Ertebøllebopladsen paa Ordrup Næs. Medens der rundt om i Europa inden for beslægtede Ældre Stenalderes Kulturer flere Gange er blevet paavist simple, primitive Hytter, er det hidtil ikke lykkedes at finde saadanne Spor herhjemme. Paa Ordrup Næs blev det imidlertid nogle Gange iagt-

taget, at der omkring Ildstederne fandtes Kredse af hovedstore og lidt større Sten, der muligvis har været anvendt til at holde en Teltduk eller en Læskærm fast langs Jorden. Hvor svage disse Spor end er, giver de dog en Antydning af, at Ertebøllekulturen har kendt samme lette, primitive Telte eller Hytter, som er fundet inden for beslægtede Jæger- og Fiskerkulturer.

Den Yngre Stenalder har ogsaa været Emne for et Antal Arbejder, omend de fleste er af beskednere Format. Allerede den af Mathiassen ovenfor omtalte Afhandling om Havnelev og Strandgaard behandler jo Bopladserne fra den første Del af Perioden, Dyssetid. Et Bidrag til samme Tids Gravskik er *K. Thorvildsens »Jordgraven fra Volling«* (Fra Danmarks Ungtid), hvori et nyt Fund fra Salling fremlægges. Graven er en saakaldt Jordgrav, d. v. s. et simpelt Anlæg under en lav Høj og uden de store Sten, som ellers giver Tidens Grave deres Særpræg. Gravgodset er i det omtalte Tilfælde usædvanligt rigt og bestaar af ikke færre end 12 smukt ornamenterede Lerkar.

Spørgsmaalet, hvorfra den nye Agerbrugskultur kom, hører endnu til de omstridte. I »Danmarks Oldtid« er Brøndsted nærmest tilbøjelig til at se mod Sydøst, medens Mathiassen finder, at flere Træk snarest peger mod Vesteuropa, saaledes som bl. a. Sophus Müller tidligere har understreget det. Et nyt Bidrag til dette Problem er *P. V. Glob's* Arbejde »Der Einfluss der handkeramischen Kultur in Dänemark« (*Acta Archaeologica*, Vol. X). Der bliver her gjort Forsøg paa at trække nogle faste Forbindelseslinier mellem danske Fund og den store, tidlig-neolitiske Kulturkreds i Mellemeuropa, som kaldes den baandkeramiske, for herigennem at støtte den Tanke, at de første danske Agerbrugere kom fra disse Kanter. Vigtigst er Fremlæggelsen af nogle ejendommelige skæve, gennemborede Stenøkser, der under Navn af Skolæstøkser er velkendt inden for den nævnte Kulturkreds, men som ingen tidligere har gjort opmærksom paa herhjemme; de er dog meget sjældne og uden Tvivl indførte her til Landet. Glob tyder dem som Plovskær, en interessant, men maaske ikke helt holdbar Formodning. Ogsaa andre Forbindelsespunkter mellem dansk og baandkeramisk Fundstof drages frem, men Materialet er spinklere, og navnlig synes det at være vanskeligt at finde Ting netop inden for den ældste danske Agerbrugskultur, som sikkert peger mod den baandkeramiske Kreds. Spørgsmaalet om Dyssetids-Kulturens Oprindelse synes stadig at være aabent.

Derimod gør samme Forfatter i et andet Arbejde med fuld Ret opmærksom paa en Kulturstrømning, som fra Elb-Egnene i Midt-

tyskland naar Danmark i ældre Jættestuetid, altsaa Perioden efter Dyssetid. I en særdeles levende Skildring: »Korshøj. En Dobbeltjættestue ved Ubby i Vestsjælland« (Fra Danmarks Ungtid) gøres der Rede for Fundet og dets ikke helt kedelige Historie. Særlig er en Række velbevarede Lerkar værd at lægge Mærke til; det er da ogsaa dem, som ved deres Slægtskab med den saakaldte Walternienburg-Keramik i Midtjylland danner Grundlaget for de omtalte Kulturforbindelser. I endnu flere Fund kan den særlige Stil, som er typisk for den, ligeledes paavises, men om den er Udtryk for mere end en almindelig Kulturmeddelelse, er det i Øjeblikket svært at overse.

Om et andet sjællandsk Jættestuefund skriver *K. Thorvildsen* i Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1939 (»Dobbeltjættestuen paa Kyndeløse Mark«). Fundet er stort og rigt, særlig paa Smykker af Rav og Ben; i det hele hører det til de bedste, der kendes. Tilmed ledsages Beskrivelsen af nogle fortrinlige Udgravningsbilleder.

I Forbindelse med denne Tids Grave er der Grund til at gøre opmærksom paa en morsom Iagttagelse, som *J. Raben* skildrer i Sønderjydske Maanedsskrift (September 1940, »Dyssestuer paa Als«). Det drejer sig om Dyssekamre, der ved en senere Lejlighed, sikkert i Jættestuetid, er bygget om. Oftest er det foregaaet ved at flytte den ene af Kamrets Endesten til Side og derpaa tilføje en Række nye Sten, i Reglen ikke af samme Størrelse som de oprindelige. Hidtil er noget lignende ikke set ved andre danske Dysser. Hvad der ligger bag Idéen, synes klart nok. Jættestuetidens Mode krævede større og anseeligere Grave, og de gamle Dyssekamre, som jo fortsat var i Brug, maa derfor ofte have forekommet Jættestuefolket saa trange, at de har forsøgt at bøde herpaa.

At det netop er disse Folk, der har bygget om paa de nævnte Dysser, viser et af Fundene; i et Langdyssekammer ved Brandsbøl paa Als fandtes nemlig et Par karakteristiske Oldsager, som maa henføres til dem. Og ganske morsomt synes man ogsaa at kende de samme Folks Boplads. Kun ca. 1 Kilometer derfra ligger nemlig i Bundsø en eller rettere to store Bopladser, der har været kendt gennem adskillige Aar, og som nu er blevet udførligt behandlet af *Therkel Mathiassen*, *K. Jessen* og *M. Degerbøl* (»Bundsø, en Yngre Stenalders Boplads paa Als«, Aarbøger f. nord. Oldk. 1939). Pladserne stammer fra Jættestuetid; ved det rige Fundstof danner de et udmærket Supplement dels til de ovenfor nævnte Bopladser fra Dyssetid og dels til de jævngamle langlandske Fund, som er velkendte gennem Jens Winthers Ud-

gravninger og Publikationer. Hvad der har særlig Værdi i Bundsø-Fundet, er Dyrceknogler og Rester af dyrkede Planter. Begge Dele er nemlig fundet i saa stor og afvekslende Mængde, at man faar et langt fyldigere Billede af disse gamle Bønders daglige Liv, end noget andet Fund hidtil har kunnet give os. Ganske som Tilfældet var paa Megalithkulturens ældre Bopladser, grupperet omkring Havnelev-Fundet, ser vi her, at Jagt og Fiskeri ikke har spillet nogen nævneværdig Rolle for Beboerne. De har derimod levet af, hvad deres Husdyr, Okse, Svin og Faar kunde frembringe, og hvad de kunde faa ud af deres Marker, som de hvert Aar tilsaaede med Hvede og Byg.

Om Enkeltgravkulturerne, Jyllands og Øernes, er der kun kommet lidt nyt frem. Om den jyske er der egentlig kun at melde om en kortfattet Fremlæggelse af nogle nye Gravfund fra Himmerland (S. *Vestergaard Nielsen* i *Fra Himmerland og Kjær Herred*, 1939), og om den ødanske er der ogsaa kun kommet et enkelt Arbejde (C. J. *Becker*, »Nogle nye Oldsagformer, tilhørende den ødanske Enkeltgravkultur«. *Fra Danmarks Ungtid*). Som Tittlen antyder, behandles her et Par nye Typer, bl. a. nogle mærkelige, slebne Tværpilespidser, som man ikke tidligere har lagt Mærke til herhjemme.

Endelig er der Grund til at gøre opmærksom paa nogle smaa, primitive Økser af Skifer, der særlig kendes fra Nordjylland, og som P. V. *Glob* behandler (»Norske Skiferøkser i danske Fund«, *Aarbøger f. nord. Oldk.* 1939). Det er Stykker, der er blevet indført fra vort nordlige Naboland, maaske mere som Kuriositeter end som virkelige Brugsredskaber, da de hjemlige Flintøkser i enhver Henseende var langt bedre. Men de giver en Antydning af den vidt drevne Vareudveksling i Yngre Stenalder; i det hele maa man ikke forestille sig Landet som en isoleret Afkrog i denne Tid. Til alle Sider, men navnlig vest- og sydpaa, har Forbindelseslinierne gaaet, og fra mange Kanter er nye Idéer og Paavirkninger strømnet ind over vore Kyster.

En central Stilling inden for Litteraturen om Bronzealderen indtager H. C. *Broholms* og *Margrethe Halds* fortsatte Studier over Tidens Dragtfund. I 1939 udkom saaledes fra disse Forfatteres Haand og under Medvirken af adskillige andre Fagfolk Publikationen af det berømte Skrydstrup-Fund. Fundet er jo velkendt, og da Værket tilmed er naaet at komme med i »Danmarks Oldtid« og her blevet arbejdet ind i sin rette Sammenhæng, er det vist overflødigt at omtale det nærmere paa dette Sted.

En lettere Oversigt om »Mandsdragten i Bronzealderen« (Fra

Nationalmuseets Arbejdsmark 1940; trykt selvstændigt i Serien »Nationalmuseets gule Bøger«) skyldes ogsaa *H. C. Broholm*. Her er de kendte Dragtfund fra Borum Eshøj, Trindhøj og Muldbjerg. Fund, der hver for sig har givet os en fuldstændig Mandsklædning, stillet sammen med andre, som kun har indeholdt Stumper af Dragterne. Alt i alt er den en kort, klar Skildring af en af de kulturhistorisk vigtigste Fundgrupper fra hele Oldtiden; den er ledsaget af et udmærket Billedmateriale.

Hvis der ikke i den nærmeste Fremtid dukker et nyt Dragtfund op, kan det vist antages, at Publikationen af disse Fund er naaet til en foreløbig Afslutning med de to førnævnte Forfatteres store Værk »Costumes of the Bronze Age in Denmark« (København 1940). Det er i det væsentlige en Sammenarbejdning af »Danske Bronzealders Dragter« (Nordiske Fortidsminder, II, Hefte 5—6) og de nyere, til Dels her nævnte Fremlæggelser af Enkeltfund, men desuden er tilføjet en Oversigt over Kulturen i Ældre Bronzealder i Almindelighed. Bogen, der i første Række henvender sig til et internationalt Publikum, er indholds- og udstyrsmæssigt af en saadan Lødighed, at den gør dansk Videnskab Ære. Vore 3000-aarige Dragtfund har jo ogsaa en Interesse, der strækker sig langt ud over Danmark og Norden.

For dem, der ønsker at følge med i den mere europæisk orienterede Forskning, kan der henvises til en vigtig Artikel af *J.-E. Forssander*, »Europäische Bronzezeit« i Meddelanden från Lunds universitets historiska museum, 1939. Let Kost er den maaske ikke for Uindviende, men som alt, hvad der kommer fra denne Forfatter, værd at stifte Bekendtskab med. Selv om den mest beskæftiger sig med europæiske Forhold, gaar dog Forstaaelsen af Baggrunden for den nordiske Bronzealder gennem den som en rød Traad. Paa to vigtige Punkter sætter Forssander ind, først Grundlaget for Europas ældste Metaltid, der delvis endnu er Stenalder her i Landet, og dernæst den italiske Halvøs Betydning for det øvrige Europa gennem Ældre Bronzealder. Paa dette Punkt er der ved at foregaa en Ændring i hele Grundopfattelsen. Medens man tidligere, særlig under Ledelse af Sophus Müller, til lagde Italien en førende Rolle som europæisk Kulturcentrum i denne Tid, er man mere og mere ved at gaa over til at betragte Bronzealderkulturen her som afhængig af de samme mellem-europæiske Centrere, der ogsaa har været af vital Betydning for Nordens senere Kultur. Uden Tvivl lader Fundene de forskellige Steder sig bedst passe ind i en Fortolkning i den sidst anførte Retning, men det maa understreges, at man i høj Grad ser med Forventning hen til Udredningen og Ordningen af det Materiale.

som kan indsamles eller allerede er tilvejebragt i de vigtige mellemeuropæiske Strøg, først og fremmest Ungarn.

Resten af Bronzealderlitteraturen er helliget enkelte Fund eller Fundgrupper. *H. C. Broholm* skriver om en rigt udstyret Ældre Bronzealders Grav fra Gedsted i Rinds Herred (»Tre Kvindegrave fra den ældre Bronzealder fra Gjedsted Sogn. Aarb. f. nord. Oldk. 1940), uden Sammenligning det bedste og rigeste Kvindeudstyr, vi hidtil kender fra nogen dansk Grav. Og mærkeligt nok har den ikke været dækket af nogen imponerende Jordhøj, som Hovedreglen jo er i denne Tid, nej, den var blot gravet ned i en gammel Havstok, og saavidt det kunde ses nu, havde den ikke været markeret over Jorden. Nu havde man netop regnet med, at Fladmarksgrave fra Ældre Bronzealder, som meget vel var kendt før, tilhørte en fattigere eller lavere staaende Del af Befolkningen. Men denne Opfattelse maa altsaa revideres.

Tre fynske Fund fra Yngre Bronzealder er ogsaa blevet behandlet. Afd. Apoteker *Helweg Mikkelsen* skriver i Historisk Aarvog for Fyens Stift 1939 om »Sarupfundet, Undersøgelse af en stensat Grav fra Yngre Bronzealder«. Takket være den omhyggelige Behandling af Fundet fremkom her et Eksempel paa, hvor kunstfærdigt denne Tids enkle Brandgrave kan være udstyret; de brændte Ben laa i en Art Kurv af tynde Træplader, der paa Ydersiden var oversmurt med Harpiksmasse; heri var trykket smaa, udskaarne Stykker af hvid Birkebark, saaledes at de dannede en enkel, men smagfuld Mønstring.

To betydelige Fund, et Støbefund og et Votivfund, begge fra Begyndelsen af Yngre Bronzealder, er Emne for *E. Albrechtsens* Artikel i Fynske Aarbøger 1940. Medens det ene, der indeholder en Række smukke Kvindesmykker, har Nyhedens Interesse, er Støbefundet af ældre Dato; alligevel er det kun kendt af de færreste, da det ikke har været publiceret før.

Endelig er der Grund til at lægge Mærke til et Arbejde om nogle ejendommelige Træfælder, der baade her og i Udlandet har været kendt, ofte under Navn af »Odderfælder«. *Holger Rasmussen* tager de tre danske Stykker op til Behandling i Festskriftet Fra Danmarks Ungtid (»Dyrefælder fra Bronzealderen«) og faar ved Støtte fra naturvidenskabelig Side tidsfæstet dem til Bronzealderen. Gennem Inddragning af forskelligt etnologisk Materiale, hvorved det bl. a. oplyses, at Klappfælder af netop denne Konstruktion har været brugt helt op til vor Tid i Polen, bliver der skabt større Klarhed over deres Anvendelse. Det bliver gjort sandsynligt, at selv større Dyr, som Hjorte o. lign., har kunnet fanges paa denne Maade, idet Fælden blev skjult i de Vandhuller eller

Soer, hvor Dyrene kom for at drikke. Arbejdet er et velkomment Bidrag til vor ikke alt for store Viden om Oldtidens Fangstmetoder.

I Modsætning til Sten- og Bronzealder har Jernalderen kun spillet en ringe Rolle i de sidste to Aars Litteratur; de Emner, der er taget op, har ofte været snævert afgrænsede, og Studiet er derfor kun i Enkeltheder kommet videre. Men ogsaa det har sin Betydning.

Axel Steensberg har øget sin meget fortjenstfulde Række af landbrugshistoriske Arbejder med et nyt om »Brugen af Kortle og Løvkniv i Jernalderen, belyst ved nye Fund« (Aarb. f. nord. Oldk. 1939). Her omtales for første Gang danske Fund af Løvknive. Dette Redskab, som er af stor Betydning for Indsamling af Vinterfoder hos mere primitive og klimatisk vanskeligt stillede Kvægavlere, kendes nu fra to Fund, begge tilhørende Ældre Jernalder. Muligt er det den ved Jernalderens Begyndelse indtrædende Klimaforværring, som bevirker, at det finder Anvendelse ogsaa her.

Ogsaa et Arbejde af *H. Norling-Christensen*, om »Nordiske Glas fra ældre romersk Jernalder« (Fra Danmarks Ungtid), maa ses i en videre Sammenhæng, som et Led i en Række Studier over den romerske og provinsialromerske Import i Ældre Jernalder. Maalet er her et dobbelt, dels at udrede disse Sagers Historie og dels at klarlægge deres Betydning baade for vor Jernalderkultur i Almindelighed og navnlig for dens Kronologi. Den nu foreliggende Afhandling om Glasfundene bringer da ogsaa en Række nye, interessante Oplysninger om disse tiltalende, men desværre saa sjældent forekommende Oldsager.

Fra svensk Side er kommet et anseeligt Værk (*E. Behmer*, Das zweischneidige Schwert der germanischen Völkerwanderungszeit, Stockholm 1939), der behandler Sværdets Historie paa germansk Omraade i Tiden 400 til 800 e. Chr. Da et meget betydeligt dansk Fundstof fra de store Mosefund her behandles i Sammenhæng med beslægtet Materiale fra baade Norden og de øvrige germanske Lande, har Bogen selvsagt stor Interesse for os. Dens altovervejende Del optages af en meget udførlig Beskrivelse af en Række Typer, som Forfatteren deler Stoffet i, men som ikke altid synes at være skarpt eller naturligt adskilte. Denne Del ledsages af en Række fortrinlige Tavler med ofte for første Gang publicerede Billeder. I Forbindelse med hver Form gives der en Udredning af dens Tid og Udbredelse samtidig med, at der bliver gjort Forsøg paa at bestemme, hvilken Stamme eller hvilket Folk, den

har været karakteristisk for. Dette sidste synes imidlertid kun i ringe Grad at være lykkedes; det anvendte Bevisstof er alt for svagt og behandles med en Letsindighed, der staar i Modsætning til den omhyggelige deskriptive Del. Ligeledes kommer det alt for stærkt frem, at netop kun Sværdene har interesseret Forfatteren; de er rykket saa fuldstændig ud af deres Sammenhæng med Tidens øvrige Bevægning, ja hele den materielle Kultur, at Arbejdets Værdi derved svækkes betydeligt.

Ogsaa enkelte Fund er blevet beskrevet i samme Tidsrum; her maa der særlig gøres opmærksom paa to, begge fra Fyn. *M. B. Mackeprang* skriver i *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1940* om Aarslev-Fundet, en rigt udstyret Kvindegrav fra 4. Aarh. e. Chr. Fundet er vel af gammel Dato, men mærkeligt nok har det hidtil kun været omtalt i al Korthed og med utilstrækkelige Billeder, hvad dets pragtfulde Oldsager, særlig Guld- og Sølvsmykkerne, slet ikke har fortjent. Af særlig Interesse er det, at alle Sagerne synes at være af udenlandsk Oprindelse, idet de dels er kommet fra provinsialromerske Værksteder og dels er sydgermanske Efterligninger af romerske Forbilleder.

Langt fattigere udstyret er den store Urnegravplads, som behandles af *E. Albrechtsen* (»Nybøllefundet«, *Fra Danmarks Ungtid*). Men Fundet er typisk i sin Art; de store Urnegravpladser er i Jernalderen lige saa karakteristiske for Fyn som Lerkargravene for Jylland, og der er ikke mindst i de senere Aar gjort et stort Arbejde for at fremdrage samlede Pladser.

Som det sidste, men langt fra ringeste Arbejde kan nævnes *Rasmus Mortensens* Artikel »Jysk Jærn« i *Jyske Samlinger* (5. Række, IV Bind, 2. Hefte 1940). Her er 20 Aars ivrig og flittig Forskning samlet sammen til en overskuelig og letlæselig Behandling af den nu uddøde jyske Jernproduktion. Arbejdet vidner om en god lagttagelsesevne og om indgaaende Kendskab til Stoffet, men fra arkæologisk Side kunde man maaske ønske noget mere udtømmende Beskrivelser og ledsagende Tegninger af de forskellige Fund af de gamle Smedes Efterladenskaber. Dette gælder f. Eks. det vigtige Fund af »regulære« Udsmeltningsgruber ved Fogstrup, hvor det er af stor Betydning at faa fastslaaet, om de er samtidige med de af Professor Hatt (Aarbøger f. nord. Oldk. 1936) beskrevne Fund. Det synes efter Rasmus Mortensens Undersøgelser, som om det er den samme primitive Teknik, der fra Jernalderens Begyndelse har holdt sig helt ned i Middelalderen. Skønt det ofte vil være vanskeligt at skille de yngre Anlæg ud fra de ældre og ulige interessanter, synes der dog at være Midler til endnu nøjere at faa denne for Forstaaelsen af hele Jernalderens Kulturforhold saa

vigtige Industri klarlagt. Man maa være Forfatteren — og med ham andre lokale Forskere — taknemlig for, at de med saa stor Energi arbejder paa Løsningen af disse Spørgsmaal.

Naar man, som det her er gjort, lader et Par Aars arkæologiske Forskning passere Revue og snart drager eet Punkt frem, snart et andet, alt efter som Problemer og Stof indbyder dertil, kommer man let til at skildre Forhistorien som en Videnskab, hvis Interesse er at stille Stenøkser op i Række, og som betragter Oldsager og Fund for disses egen Skyld. Indtrykket er let forklarligt; netop paa den Maade, med disse Midler arbejder jo Videnskaben. Maalet er et andet; det er Kulturhistorie, Skildringen af Mennesket bag Genstandene og dets Udvikling, ikke Sagernes. I de store, sammenfattende Skildringer kommer dette lettere frem, men man maa ikke glemme, at de bygges op netop af Detailstudiernes ofte kantede og ejendommelige Sten.

C. J. Becker.

Oversigt over historisk-topografisk Litteratur i 1938—39.

Redaktøren har anmodet mig om at fortsætte det Anmelderarbejde, som afdøde Kapt. *Otto Smith* gennem en Aarrække med overlegen Dygtighed varetog har i »Fortid og Nutid«; kun med stor Betænkelighed er jeg gaaet ind paa at gøre et Forsøg. Min Opgave maa vel være at gøre opmærksom paa de Afhandlinger i Aarbøgerne, som efter mit Skøn er af størst Værdi; at omtale dem alle vil være uoverkommeligt og unødvendigt. Hvad de mindre gode eller rent ud slette angaar, da vil jeg ikke forsøge at jævne dem med Jorden i ubarmhjertig Kritik, men i al Stilfærdighed nøjes med et Par Bemærkninger om det, jeg finder uheldigt. De fleste af os skriver jo dog af lykkelig eller ulykkelig Kærlighed til Emnet, enhver redelig Forfatter arbejder efter bedste Evne og med god Vilje. Og naar der alligevel i Aarbøgerne fremkommer Artikler, som hverken Forfatter, Læser eller Redaktion kan være tjent med at faa offentliggjort, bærer vi, der sidder i Redaktionsudvalgene, større Ansvar end Skribenten, da det jo dog maa være vor Opgave at vælge og vrage, kritisere og vejlede, indtil Forfatterens Arbejde bliver en Værdi for vor Aarvog og ikke tilfældigt Fyld.

Aarbøgernes Folkemindestof gaar jeg let hen over, da disse Emner jo anmeldes af *Aug. F. Schmidt*.

Endelig vil jeg omtale enkelte Afhandlinger fra Tidsskrifter og lignende Publikationer samt nogle af de nye Bøger af hist.-top. Indhold. Men her bliver Udvalget let noget tilfældigt, dels fordi

større Værker fortjener en udførligere og kyndigere Anmeldelse, end jeg kan give indenfor de afstukne Rammer, saaledes f. Eks. de mange Købstadshistorier¹⁾, dels fordi ikke alle hist.-top. Bøger kommer os Hænde.

Jeg fortsætter, hvor Otto Smith slap, og denne Oversigt kommer da til at omfatte Litteratur fra 1938 og 39.

I. Amtsaarbøgerne i 1938.

Fra Viborg Amt indledes med en Redegørelse af Sofus Larsen for de sparsomme Kilder til vor Viden om Kongemordet i Finde-rup; støttet paa Folkevisens Beretning søger Forf. at klarlægge saavel Aarsagerne til Mordet paa Kong Erik som selve Dramaets Forløb. I samme Bog fortæller I. P. Lundøe elskværdigt om »Gamle Fjandbo-Ansigter fra Vridsted Sogn«, mest vellykket er Skildringen af Pastor A. Winding. Kr. Pedersen gennemgaar en Del Materiale til Ulvenes Historie i Midtjylland og anser det for rimeligt, at Estvadgaard-Ulven 1813 er den sidste danske Ulv: de »Ulve«, der f. Eks. i 1829 og 41 blev dræbt, viste sig at være store halvvilde Hunde.

Vendsysselske Aarbøger indeholder otte spredte Bidrag til Landsdelens Historie af C. Klitgaard, værdifuldt Stof. I et Til-læg findes Fortsættelsen af P. M. Rørsigs »Skoler, Degne og Skoleholdere i Vendsyssel« og Klitgaards »Herredsfogeder og Tingskri-vere i V.«. Det er maaske et Spørgsmaal, om den Slags store Samlerarbejder egentlig hører hjemme i en Aarbog; de har stor personalhistorisk Værdi, men kan jo ikke være Læsestof for jævne Læsere og fortjente snarere en selvstændig Udgivelse. Støttet paa omfattende Arkivarbejde giver Kr. Værnfelt en Redegørelse for Forholdet mellem Bondebyerne og Herregaarden (Dronninggaard) i det store Hundslund Sogn; et Par gode Kort ledsager Skildringen.

Fra Himmerlandsstævnet i Aars i 1937 foreligger i *Fra Him-merland og Kjær Herred* en Beretning af dette Hjemstavnstævn-nes Leder, S. Vestergaard Nielsen, og 10 Foredrag af Stævnets Talere, omhandlende Egnens Geologi og Historie.

Gudm. Schütte afslutter i »*Skivebogen*« »No smø' Blå å dæn dansk Histårri, fortal' po Jysk å Palle«; Uffesagnet illustreres af fire engelske Tegninger fra 14. Aarh. I samme Bog fortsætter M. Brandt den bredt anlagte Livsskildring af Tyge Krabbe til Bustrup, her er en god, populær Oversigt over vigtige Begivenheder i Christian den Andens Tid, men Forbindelsen med Skive-egnen er unægtelig ofte særdeles tynd. Af kulturhistorisk Værdi

¹⁾ Jfr. Fortid og Nutid XIII, S. 216—26 (Decbr. 1940).

er E. Brogaards lille Artikel om »Barselvarsler og Regler for Handlingers Tilladelighed« og I. C. Kroghs udførlige Redegørelse for gamle Sallingdanske. Artikler om Folkedanse er desværre sjældne i Aarbøgerne. Krogh opgiver, at der i Hundredeaaret 1836—1936 har været brugt mindst 113 forskellige gamle Danske i Salling og Fjends Herred.

Vejle Amts Aar bog indledes med Johan Hvidtfeldts betydelige Afhandling »Stavnsbaandet, dets Forudsætninger og Virkninger«, belyst især ud fra Materiale fra det gamle Koldinghus Amt, men Undersøgelsen har Værdi ud over det rent lokale, ikke mindst Afsnittet om de Unges Lyst og Trang til at udvandre til andre Egne eller til Købstæderne. Will. Berthelsen fortæller om Fund af primitive Stenalderredskaber i Bopladser langs Vejleaa, som han antager er samtidig med *Schaalsee-Kulturen*. Marius Hansen beskriver Smidstrup Kirke, og Otto Norn giver en kunsthistorisk Vurdering af Jens Hjernøe (1748—1801), der virkede som Billedhugger og Arkitekt i Vejle og Horsens og er Mester for en Del Kirkeinventar og borgerlig Bygningsdekoration i Nyklassicismens Aand, men med lokalt Særpræg. Til Læplantningens Historie giver Rasmus Mortensen et værdifuldt Bidrag ved sin Afhandling om Give og Omegns Plantningsforening 1889—1939.

Henrik Larsen har i *Fra Ribe Amt* behandlet Bebyggelsen og Opdyrkningen i Andst Herred. Om Ribe Amts ældste Kræmmer, N. K. Boel, fortæller T. Kragelund; ethvert Bidrag til disse omvandrede Handelsmænds Saga er velkomment. Aarbøgerne bør heller ikke savne Beretninger om de mange Andelsvirksomheder, der i disse Aaringer holder 50-Aars Jubilæum; de Mænd, som gik i Spidsen, fortjener at mindes; et Bidrag i den Retning er Salomon I. Frifeldts Artikel om Esbjerg Andelssvineslagteri, det næstældste i Landet, stiftet 1888. Ribebogen har endvidere gode Artikler om Fortidsminder: Kapelbanken og St. Gertruds Kilde i Torstrup, Kærgaards Gaardtomt, Vardehus og Guldfundet paa Lydum Hede.

I Anledning af Agger Kirkes 100 Aars Jubilæum fortæller Henr. Laursen i *Hist. Aar bog for Thisted Amt* om den tidligere Kirke ude paa Klinten, som Havet underminerede, og hvis sidste Rester skred ned i en Stormflod 1839. Af megen Interesse er Yde Kirks Meddelelser om de omvandrede Helligtrekongers Stjernesangere i Thy, og N. Sodbergs Artikel om Sæd og Skik paa den lille Halvø, Hannæsland.

Om Aarhusbispernes forsvundne Herregaard, Oustrupgaard, og om de tre Gaarde, som opstod af dens Jorder, og deres Historie i 400 Aar fortæller S. Leth Danielsen i en stor Afhandling i *Aar-*

bøger for Aarhus Stift, illustreret med Kort, Billeder og Stam-tavler. Anders Andersen beskriver Udgravningen af Øm Klosters nordre Kirkegaard, hvor c. 400 Grave afdækkedes af de c. 1000, man mener den rummer, en Kirkegaard for de mange fattige og syge, der søgte til Munkenes Hospital og Plejehjem. Otto Norn giver udmærkede Oplysninger om Harsdorffs Arbejde med at indrette Palæet i Horsens til de russiske Fyrstebørn 1780.

I *Hardsyssels Aarboeg* fortæller A. Sidelmann om Kvistgaard i Vejrum, hvorfra Slægten Quistgaard skal have sit Navn, og Chr. Møller Hansen om den gamle Hovedgaard Vadskærgaard og dens Ejere i 600 Aar, deriblandt Adelslægten Friis i c. 150 Aar og nu Bondeslægten Agger i c. 130 Aar. Jørg. Jørgensen Borup har en stor Afhandling om Fløe-Slægten fra Brande Sogn, og J. Gr. Pinholt gengiver nogle livfuldt fortalte Erindringer af en Veteran om Kampen om Frederiksstad.

Pastor Hejselbjerg Poulsen fortsætter i *Sønderj. Aarbøger* sine Studier over Oplysningstidens Kirke- og Skoleforhold i Hertugdømmerne; af særlig Interesse er Udredningen af Nationalfølelsens Udvikling omkr. 1800, da ogsaa Holstenerne følte sig som gode danske Patrioter, »auch wir sind brave Dänen«, som Prof. Weber i Kiel sagde 1801, men alle Forsøg paa at skabe en aandelig, levende Forbindelse mellem Dansk og Tysk indenfor Helstaten maatte mislykkes. Karakteristisk er det saaledes, at da Gardthausen 1822 bad Grundtvig om Lov til at oversætte »Paaskeliljen« og i sit Brev taler om de to »herlige, kraftige Nationer«, der skal række hinanden »Broderhaand til evigt Forbund«, svarer Grundtvig: Der er Skillemure mellem Nationerne, som ej kan nedbrydes, uden derved at den ene gaar til Grunde, og af det Slags turde Muren være, som adskiller det egentlige Tyskland fra Danmark i Aandens Verden«. Bogen bringer tillige Fortsættelser af Junggreens Breve og Prof. Skautrups Oversigt over sønderjydske Stednavne, mens Frovin Jørgensen fortæller om Laurids Skaus Arbejde i den danske Hærs Efterretningsvæsens Tjeneste i 1848, og Gudm. Schütte giver en udførlig Oversigt over »Tyske Fremstillinger af Sønderjyllands Nationalitet efter 1896«, især under v. Köllers Danskerforfølgelse.

Støttet paa Grevskabet Gyldenstens Arkiv bringer V. Spanner i *Aarb. f. Hist. Samf. for Odense og Assens Amter* en indgaaende Undersøgelse af Bøndernes Vilkaar i en nordfynsk Landsby (Nørreby) før og efter Fællesskabets Ophævelse. Godshistoriske Studier er desværre ikke almindelige i vore Aarbøger, men man mærker, hvor tungt Materialet er at arbejde i, hvor svært det er at tilrettelægge i letlæselig Form. I Anledning af Kerteminde

Skipper-Ligbærerlavs 200 Aars Jubilæum fortæller V. Woll Lavets Historie; Sognefoged Jeppe Hansen i Rønninge skriver om Sognets Foredragsforening, stiftet 1863, en Forløber for senere Landboforeninger.

I Stedet for en Aarbog udsendte *Hist. Samf. for Københavns Amt* »Snoldelev-Tune, Træk af Sogdenes Historie«, udarbejdet af en Kreds af Folk paa Egnen. De mange Kokke har ikke fordærvet Maden, selv om Idealet for en Sognebeskrivelse jo altid vil være, at een Forfatter er Mester for hele Historien. Bogen er meget smukt udstyret, og mange af Afsnittene kan læses med Fornøjelse ogsaa af udensogns Læsere, f. Eks. den mærkelige Historie om »den kloge Provst«, Hr. Anders Rachlou, og hans store Kunst-samlinger.

Ogsaa *Frederiksborg Amts hist. Samfund* møder med en Særdgivelse, Anders Uhrskovs »Fra Stavnsbaand til vore Dage« I. Bind, en Række Skildringer af Nordsjællands Kulturhistorie, udsendt i Mindeaaet 1788. Den store Bog (324 Sider) giver i 12 Afsnit mange udmærkede Bidrag til Bøndernes Vilkaar fra Fæstebondens Tid til vore Dages Andelsbevægelse, og selv om der nok kan disputeres om Stoffets Ordning og enkelte Stykkers Værdi, saa er her dog samlet et Væld af værdifuldt Materiale, og det er lykkedes Forf. at give et levende Indtryk af den materielle og landbrugsfaglige Fremgang i de 150 Aar.

I en temmelig vidtløftig Afhandling paa 88 Sider beretter L. P. Poulsen i *Aarb. f. Hist. Samfund for Præstø Amt* om den kendte Balle-Lars, hans Liv, hans Forbrydelser og det grufulde Mord i Ugledige 1858 og om Pastor Gjellebøls tragikomiske Beretning om Forsøget paa at omvende Lars inden Henrettelsen (»Spildte Guds Ord paa Balle-Lars«). H. Hansen gennemgaar Stege Asyls Historie gennem 100 Aar.

I *Aarbog for Hist. Samf. f. Sorø Amt* har en af Prof. Alb. Olsens unge Elever, Inger Tryde, faaet trykt nogle Studier over Basuæsbøndernes sociale og økonomiske Forhold før Landboreformerne; et stort statistisk Materiale fremlægges og behandles, ud fra Godsets Fæste- og Skifteprotokoller. Det er en interessant Prøve paa, hvorledes de historisk studerende lærer at arbejde med Kilderne, men det er vist for tungt og tørt Stof for en Aarbog. — Chr. Jespersen fortæller Sagn og Æventyr fra Skælskør-egnen, og M. A. Ebbesen skildrer nogle Bataljer ved Omø og Agersø under Kanonbaadskrigen.

Stavnsbaandslosningsjubilæet præger ganske naturligt mange af Amtsaarbøgerne for 1938. Saaledes ogsaa *Fra Holbæk Amt*, hvor J. P. Jensen fortæller om nogle af Foregangsmændene i

dette Amt, og Jens Nylev skildrer i store Træk en Landsbys Historie (Ubby) indtil Reformtiden. En stor Afhandling af Bent Rasmussen om Friskolelærer Søren Rasmussen paa Røsnæs giver gode Bidrag til Friskolens Opstaaen og Udvikling.

Af Afhandlingerne i *Lolland-Falsters hist. Samfunds Aarboeg* kan sluttelig nævnes Jacob Wolsings om Pilehegn paa Lolland, et udmærket Emne, L. Larsen Eskes Beretning om Musiker og Væver H. C. Hansen i Ønslev, med morsomme Uddrag af hans Dagbøger, og K. P. Andersens Gengivelse af nogle livligt fortalte Soldatererindringer fra 1864. Helene Strunge bidrager med en god Artikel om en Mekaniker- og Entreprenørfamilie, hvis bedst kendte Medlem er Flyveren Ellehammer. Den største Afhandling er Hector Boecks om Konsistorialraad I. F. Boeck i Maribo, et godt Stykke Personalhistorie.

II. Amtsaarbøgerne i 1939.

C. Klitgaard fortsætter i *Vendsysselske Aarboeger* sin Afhandling om Skovene i Vendsyssel og giver i en anden Artikel gode Oplysninger om Handelsstedet Blokhus og om en af Stedets store Købmænd, I. C. B. Klitgaard; hans Søn, Skibsfører Klitgaards. Erindringer fra Barndomsaarene i Blokhus c. 1850 findes gengivet i en særlig Artikel.

Hardsyssels Aarboeg har to personalhistoriske Afhandlinger, A. Reimann-Hansens om Søren Kierkegaards Forfædre og Jørg. Jørgensen Borups »Fra Adel til Bonde«, et godt Emne, en Adelslægt (Lange), der efterhaanden glider over i Bondestanden, men Udredningen af de forskellige Slægter er en meget vidtløftig Historie. J. Gr. Pinholt gengiver en Soldater-Dagbog fra 1864, udmærket fortalt, men der bør protesteres mod, at han, som han siger, »modererer Udtrykkene«, hvor Soldaten giver sine personlige Følelser Luft over Dannevirkes og Fredericias Rømning; det er jo dog mere den Slags Vidnesbyrd om Stemningerne end det er selve Beretningen om Krigens Gang, der har Værdi for Nutiden.

Gudm. Schütte har faaet 40 Sider af *Skivebogen* til »En bette Sproglære for Sallingbomaal«, et Emne, der virker overraskende i en historisk Aarboeg. N. C. Bøgelev giver en bredt anlagt Oversigt, med gode Litteraturhenvisninger, over Skiveegns mange værdifulde Oldtidsminder, og M. Brandt fortsætter sin Artikel-række om Tyge Krabbe, en hel lille Danmarkshistorie.

I *Hist. Aarboeg for Thisted Amt* giver Aug. F. Schmidt Oplysninger om Johan Skjoldborgs Slægt, og H. A. Riis Olesen en kort Biografi af Digteren og Geografen Malthé Conrad Bruun.

der var Søn af Amtsforv. B. i Thisted. Joh. Hvidtfeldt bringer et udmærket Bidrag til Byens Handelshistorie i 1600'erne.

Sognehistorierne flourer i *Fra Himmerland og Kjer Herred*, Th. Johansen fortæller om Aarestrup Sogn, Kr. Værnfelt om Sulsted Sogn og S. Vestergaard Nielsen om Aars (Legalstifteren C. N. Meiling), mens Kr. Kolding skildrer Herregaarden St. Restrups Historie til 1788; alle fire Arbejder synes at bygge paa grundige Arkivstudier.

Fra Viborg Amt indledes af Sig. Kristensen med en 93 Sider lang Afhandling »Domestiquer og Betienter paa et stort Gods«. Hovedkilden er en Instruks fra c. 1700 for Ridefogeden paa Ulstrup. Fremstillingen er livlig, letløbende, undertiden kaad og stedse omstændelig, men det bør paaskønnes, at et Emne som dette, Herregaardsfunktionærernes Forhold, er taget op til Behandling; vi har kun lidt af den Slags. En god og nyttig Afhandling af Erling Albrechtsen om Højfredningen i Viborg Amt viser, at den nye Lov ikke kom en Dag for tidligt; det ser ud til, at de tre Fjerdedele af Amtets Høje og Grave er blevet raseret i de sidste 25—30 Aar. En lignende Beretning om Nationalmuseets Fredningsfelttog i disse Aar burde findes i de andre Amtsaarbøger.

Gode Artikler om vore Landevejskroer er altid kærkomne; i *Aarb. f. Aarhus Stift* fortæller Chr. Heilskov saaledes om Kroen i Nørre Snede fra Middelalder til Nutiden, en god historisk Oversigt, som var blevet endnu bedre, hvis den var udvidet med gamle Folks Erindringer om dagligt Liv i en saadan Landevejskro. Palle Birklund har haft den Idé at bearbejde Skifternes Oplysninger om, hvilke Bøger, Borgerne i Aarhus ejede op mod Aar 1700; hans Artikel, »Noget om Læsning og lidt om Boghandel« er et interessant Arbejde. De fire sidste Stykker af Aarhusbogen drejer sig om Øm Kloster, saaledes C. M. Smidts om Udgravningerne og Klosterkrøniken og Kr. Isagers »Hvad de døde har fortalt de levende«.

Vejle Amts Aarbøger indledes med en rigt illustreret Oversigt af J. Alsted over Døbefonte i Vejleegnen. Bundgaard Larsen fortæller om Skolevæsenet i Brande og Uhre og K. M. Hove om Præster og Degne i Hvejsel. Frovin Jørgensen giver med »Kolding i 1848« et værdifuldt Bidrag til den gamle Grænsby's Historie i det første Krigsjaar med nye Oplysninger om Friskarebevælgelsen og Efterretningsvæsenet.

Fra Ribe Amt har to gode Artikler om Ploven, især T. Tobiasens »Plov og Pløjning«. H. P. H. Novrup gengiver Præsten N. L. Feilbergs livligt fortalte, ofte dramatiske Erindringer fra Treaarskrigen. Ud fra Arkivstudier fortæller C. Lindberg Nielsen

om Varde Hospital og N. M. Kromann om Færgerierne over Ribe Amts Aaer, et interessant Emne, der fortjener Opmærksomhed.

Jørgen Swanes Afhandling i *Sønderjyske Aarbøger* om Georg Blechingberg og den Blikfabrik, han 1772 anlagde ved Haderslev er et godt Bidrag til Merkantilismens Historie i Provinsen. Fr. Schrøder har oversat og udførligt kommenteret en Part af E. von Rantzaus Beretning om Brødremenighedens Indre-Missionsgerning i Nordslesvig. I 2. Halvbind finder man Dr. Hjelholts Foredrag (fra Hist. Fællesforenings Møde i Aabenraa) om »De store Landboreformer i Sønderjylland«, og Carsten Petersen fortæller om »Kirker i Tørninglen Provsti«, han behersker sit Emne paa en fortrinlig Maade.

Efter at de to fynske Amtssamfund er blevet forenede i »Hist. Samfund for Fyens Stift«, foreligger nu fra 1939 I Bind af *Fynske Aarbøger*, der hvad Format og Udstyr angaar ser ud til at rage godt op over de andre Aarbøger. De to største Afhandlinger omhandler Faaborg Kirke i Anledning af dens 400 Aars Jubilæum som Sognekirke; Vilh. Lorenzen gør Rede for denne Helligaandsbrødrenes Klosterkirkes Bygningshistorie, og V. Thorlacius-Ussing behandler Inventaret og dettes kunsthistoriske Værdi. Mange smukke Billeder. Søren Lassens Barndomserindringer fra Selleberg i 1870'erne giver et godt Indtryk af dagligt Liv paa en mindre Herregaard. Endelig findes i Bogen Helweg Mikkelsens Beretning om hans Udgravning af Sarupfundet og et Foredrag af Knud Fabricius om Fyens Historie.

Frederiksborg Amts hist. Samfund har i 1939 udsendt to Bøger, en Aar bog med Referater af Foredrag ved Hjemstavnsstævnet i Hillerød, og II Bind af Anders Uhrskovs »Fra Stavnsbaand til vore Dage« med Undertitlen: Handel, Haandværk, Fiskeri. Det er, som Forf. siger i sit Forord, væsentligt »den gamle Landsbykultur, der belyses, men der kastes ogsaa Strejflys ind over Byernes Liv«. En livligt fortalt Bog med gode Oplysninger om gammeldags Næringsliv paa Landet og ved Stranden, rig paa karakteristiske Smaatræk og gode Historier, men der synes ogsaa her, som i I Bind at mangle en fast Komposition, en Linie, en Idé.

Aarbogen *Fra Københavns Amt* 1938—39 udfyldes helt af V. Mortensens »Fra Karlslunde Sogn«, en velskreven Sognehistorie med gode topografiske Afsnit samt en Del Kulturhistorie, f. Eks. om de endnu bevarede Oldermandsgilder, et Par Testamenter, Fester og Højtider m. m.

Ole Worms Beskrivelse af Alsted-Runestenen og Gengivelse af Sagnet om Hagbard og Signe findes i *Aar bog for Hist. Samf. for Sorø Amt* i dansk Oversættelse ved Anders Bæksted. Fritz Jacob-

sen skriver interessant om Kongens Vildtbane under Antvorskov Gods, ved Undersøgelser paa Stedet har han fundet en Del af de Vildtbanepæle, høje Stenstøtter, som Frederik V lod opsætte 1761—62.

Ud fra Herredsfoged Dorphs Dagbog (i Landsarkivet) over Oplevelser paa Møn i 1807—08 har P. Bernholm i *Aarb. f. Hist. Samfund for Præstø Amt* fortalt om det mønske Landeværns Mytteri i 1807; Bønderne nægtede at lade sig overføre til Sjælland, de var kun Landeværn for Møn. Philip Borries' fire Artikler omhandler Mogenstrup Sogn, Fremstillingen synes unødigt bred og blomstrende; den første hedder »Stejlehøj og Oldtidsgrav«, men har følgende Underafsnit: En blandet By, Pederstrup, Pederstrup Skole, Fladsaa, St. Mogens' Kirke og Kildemarkederne. Det er temmelig forvirrende.

I *Fra Holbæk Amt* skriver Dr. Louis Bobé om Løvenskiolderne paa Løvenborg; af særlig Interesse er Skildringen af Gehejmaraadinde Magdalene L., »en af de betydeligste og mest tiltalende Kvindeskikkelser, Danmark paa hin Tid opviser«. Henrik Larsens »Fra Løve Herreds Fortid« giver meget nyt Stof, og Dr. J. O. Arhning har ud fra nogle Kirkeregnskaber kunnet kaste nyt Lys over den i 1869 nedrevne Holbæk Klosterkirkes Bygningshistorie, en skarpsindig og interessant Undersøgelse. Bogens største Bidrag er Bent Rasmussens »Med Smakke, Isbaad og Dampskib«, om Samsøs Postforbindelser fra 1682 til vore Dage. Emnet er godt nok, men de mange gengivne Lister og Dokumenter burde sikkert have været anbragt som Bilag.

I *Lolland-Falsters hist. Samfunds Aarvog* giver Poul Ruus en Del Oplysninger om den lollandske Kystmilits 1801—14; Ole Svendsen fortæller om Ringsebølle Sogn og Helene Strange om Færgestedet ved Gaabense. I Aarbogen findes ogsaa en Fortsættelse af nogle Soldatererindringer fra 1864.

III. *Andre Aarbøger og historisk-topografiske Skrifter fra 1938—39.*

Sigv. Preben Skov hævdede i *Jyske Samlinger* 5. R. III, at den saakaldte Essenbæk-Aarvog var skrevet efter c. 1323 af en Mand fra Djursland, en Storbonde, som i kortfattede Optegnelser giver et temmelig mørkt Billede af Erik Menveds Regeringstid; i III R. 2. Hefte søger dernæst Vilhelm Marstrand i Afhandlingen »Ærkebisp Esger Juuls Aarvog fra 1321—23« at vise, at den maa være en Redaktion af en Aarvog, som Kancelliet lod udarbejde i Anledning af Ærkebispestriden, bestemt til Forelæggelse for Kardi-

nal Guido 1266. I sit Gensvar, i 3. Hefte, gaar Skov stærkt imod denne Opfattelse; den interessante Diskussion er et Vidnesbyrd om, at der stadig i de middelalderlige Annaler findes mange dunkle Punkter og store Uoverensstemmelser, som det er frugtbart at søge belyst. — I J. Saml. 5. R. III 2. H. fortæller Niels Cl. Hansen om Valdensernes Rejse til Fredericia 1721 og de mislykkede Planer om at lade dem opdyrke jyske Heder. I 3. H. gengiver Kjeld Galster »De første adelige Donationer til Aalborg latinske Skole«, og Helge Søgaard foretager en Undersøgelse af nogle jyske Liglavs Historie. I IV Binds 1. H. findes en større Afhandling af Hans H. Fussing om Kirsten Munk, hendes Adfærd mod Bønderne paa Boller Gods og hendes Ophold som Fange paa Stjernholm 1635.

I *Hist. Meddelelser om Staden København og dens Borgere* findes i Aargangen 1938 en Afhandling af Gudrun Nissen om København under Erik af Pommern, da Byen bliver Landets Hovedstad, et økonomisk og kulturelt Centrum. Aug. Nielsen gennemgaar Assistens Kirkegaards brogede Historie og slutter med en værdifuld Fortegnelse over Monumenter af kendte Kunstnere over kendte Personligheder, der ligger begravet paa Assistens. Victor Krohn fortæller om Kastellet »Stokke«, og I. With-Jensen om den gamle Ladegaard, hvor nu Statsradiofoniens Bygninger rejser sig. I Aargang 1939 findes Poul Johs. Jørgensens store Afhandling »Erik af Pommerns Erhvervelse af København 1417, set i Belysning af Datidens Retsregler«, en meget interessant og skarpsindig Undersøgelse af Aktstykkerne i Striden mellem Kongen og Kirken. I Anledning af den gamle Kastels-Historiker, Victor Krohns 80 Aars Fødselsdag bringes, foruden en Hyldestartikel af Chr. Bokenheuser og en Bibliografi, fire mindre Artikler af Krohn, vedrørende hans kære Kastel. Om Konflikten i Drejerfaget 1896 beretter Georg Nørregaard, Knud Millech gør Rede for Resultaterne af de senere Aars Opmaalinger og Undersøgelser af ældre Borgerhuse, foretaget af Lærere og Elever fra Kunstakademiets Arkitekturskoler. Og Albert Olsen fortæller i »Et Bidrag til dansk Bourgeois Historie i første Halvd. af d. 18. Aarh.« om Viborgkøbmændene Niels Arelander og Hans Werner, især om sidstnævnte, der endte som Færgemand i Assens.

I *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1938—39 findes adskillige Afhandlinger af stor Interesse for Lokallhistorikere, saaledes Poul Nørlunds Beretning om Udgravningerne af Trelleborg, Johs. Brøndstedts »Bronzealderens Soldyrkelse«, C. M. Smidts »Port og Faldgitter«, Otto Norns »En østjysk Billedskærerslæggt« og Aage Roussells »En middelalderlig jysk Træborg« ved Aars.

Alfred Kaae har 1939 udgivet et lille Hefte, *Fra Vedersø*, hvori er optrykt et Afladsbrev fra 1474, omhandlende Kirken, og to Sognebeskrivelser fra 1638 og 1766.

Af Indholdet i *Aarb. for nord. Oldkyndighed og Historie* 1938 kan nævnes C. M. Smidts Artikel om Tikøb Kirke og Esromkloster og Gudm. Hatts store Afhandling »Jernalders Boplads i Himmerland«. I 1939 skriver Therkel Mathiassen om en Boplads fra yngre Stenalder ved Bundsø paa Als, og C. J. Becker om en Boplads paa Ordrup Næs i Nordvestsjælland, værdifulde Bidrag til disse Egenes ældste Bebyggelseshistorie.

I Serien »Nationalmuseets blaa Bøger« er i 1939 udsendt Otto Norns Beskrivelse af *Keldby Kirke* paa Møn med de berømte Kalkmalerier.

A. Rawnholt: Thorning Sogn i det 19. Aarhundrede. Historiske Efterretninger. (Eget Forlag Nr. Nebel 1939) er II Bind af en stor Sognehistorie, hvis I Bind udkom 1934. Efter en Indledning om Udflytning, Hedeopdyrkning og Træplantning i Aarhundredets Begyndelse fortælles om Sogneforstanderskabet, Kirke- og Skoleforhold, Ungdomsskoler, Mejeriet og om den lille lokale Avis, der har det mærkelige Navn »Thorning Telefon«. Den mest kendte af Præsterne, St. St. Blicher (1819—25) omtales kun ganske kort. Litteraturen om ham er saa rig, at Forf. ikke har turdet medtage ham, men det er et Savn: i en Thorning-Bog burde der nok være ofret en halv Snes Sider paa hans Ophold i Thorning-Lysgaard, blot en Oversigt. Af megen Interesse er nogle Afsnit om Brydninger mellem de grundtvigske og Missionsfolkene og om »Lærebogsstriden«, da Præsten og Bispen vilde tvinge Lærer Jensen-Knudstrup (Folketingsmanden) til at bruge Balslevs Lærebog i Skolen trods Beboernes Modstand. Forf. har ogsaa faaet en Del kulturhistorisk Stof med, bl. a. et Par Oplysninger om Blichers Mads Doss.

Arnold Hansen: Helms' Apotek, Horsens, gennem 250 Aar. (Udg. af Forf. i Kommission hos Dansk Farmaceutforening; Horsens 1938). En anelig Bog, smukt trykt, mange gode Billeder. 1688 fik Erik Elbogen kgl. Privilegium paa at oprette Horsens Apotek, Forf. giver ud fra Skifteprotokollen et godt Billede af, hvorledes han havde indrettet sig; af Interesse er ogsaa de fotografiske Gengivelser af Efterfølgeren, Jacob Schmidts Lærebrev, Testimonium, Eksamensbevis og kgl. Bevilling. Det var Schmidt, som i 1736 opførte det nuværende prægtige gamle Apotek paa Søndergade; Sønnen, Gottfried S., blev en rig Mand, en Matador i Staden, og efter hans Død overtoges Apoteket 1779 af en Fætter.

Jacob Helms († 1816), efterfulgt af Sønnen Adam Helms til 1852, dennes Søn Jacob Helms til 1866, dennes Søn, Adam Helms, til 1932, da Sønnen, den nuværende Indehaver, Jacob Helms, overtog Apoteket, en enestaaende Kongerække af Helms'er, dygtige, betydelige Mænd, der virkede til Gavn for deres By. Bogen om disse Apotekere hører til de bedste i sin Art, velskrevet, solidt opbygget paa grundige Studier, Erindringer og mundtlige Meddelelser, fuld af levende Tidbilleder.

De »Byraadsforhandlinger« og Regnskaber, som Købstæderne hvert Aar udsender, bliver efterhaanden uundværlige Haandbøger i Byernes nyere Historie. I Kolding har man de sidste Aar haft den gode Idé at indlede »*Byraadsbogen*« med en eller flere lokalhistoriske Afhandlinger; saaledes skriver 1938—39 Georg Bruun og Niels Jacobsen om to af Koldings gamle Lav, Købmændenes og Vognmændenes, og de samme Forfattere har 1938 paa Byens Bekostning udarbejdet en fornemt udstyret Bog, *Kolding Bys Segl og Vaaben*, rigt illustreret, bl. a. med Fotografi af et Brev fra c. 1250—1300 i Lybæks Stadsarkiv, udstedt af Fogden og Raadet i Kolding, men med St. Knuds Gildes Segl under, og det er dette Segl, som siden er blevet Byens officielle Segl. For Kolding Byraad har de to Forfattere i 1939 udgivet endnu en Bog, »Den danske Skole og de Collinske Skoler i Kolding«, til Minde om Christian Collin, der 1772 testamenterede Byen en Kapital til Oprettelse af en Haandgerningsskole og en »Læse-, Skrive- og Regneskole«.

Albert Thomsen.

JØRGEN OLRIK

1875—1941.

Den 4. Maj døde Jørgen Olrik. Han havde været syg over et Aar, men havde saa nogenlunde genvundet sit Helbred og havde lige genoptaget sit Arbejde paa Museet, da et Hjerteslag brat gjorde Ende paa hans virksomme Liv.

Han var den yngste af en højt begavet Søkendeflok, og den dybe Sans for vor gamle nationale Historie og for Folkekulturen delte han med sine ældre Brødre Hans Olrik og Axel Olrik.

Allerede som Student blev han ansat ved det af Bernhard Olsen stiftede »Dansk Folkemuseum«, og det blev ham, der senere som Museets Leder kom til at udforme det og tilrettelægge det som Grundlag for det videnskabelige Studium af den danske Folke-

kulturs materielle Side, og han skabte derigennem en Samling af en saadan Standard, at det følte naturligt at give den Plads som en særlig Afdeling indenfor Nationalmuseets Rammer. Han kendte sit Museum til Bunds, havde personlig katalogiseret det meste af det Stykke for Stykke, og det faldt i hans Lod to Gange at flytte det og genopstille det, først i Kunstindustrimuseets Loftsetage og senere i det nybyggede Nationalmuseum, hvor det først rigtig kom til sin Ret.

Hans videnskabelige Virksomhed var vidt spændende og kan her kun opridses i sine Hovedtræk.

Museumsarbejdet førte ham ind paa Studiet af Renæssancens og de følgende Tiders materielle Kultur, som han erhvervede sig et indgaaende Kendskab til; hans Speciale blev det danske Sølv, som han behandlede i en Række Monografier og Afhandlinger.

Han var en fremragende Latiner, og hans Oversættelse af Saxo er et Mesterværk, ikke mindst i stilistisk Henseende. Sammen med Hans Ræder har han senere udgivet Saxos latinske Tekst, og i en lang Række Afhandlinger har han drøftet Problemer indenfor Saxoforskningen. Han har desuden oversat forskellige Kildeskrifter til Danmarks gamle Historie fra Latin og i det hele med Forkærlighed dyrket Middelalderhistorien, over hvilken han har skrevet Fremstillinger til Værkerne »Det danske Folks Historie« og »Sønderjyllands Historie«.

Han har endvidere fra Latin oversat Chr. Falsters »Lærdoms Lystgaard« og Erik Pontoppidans »Fejekost til at udfoje den gamle Surdejg eller de i de danske Lande tiloversblevne og her for Dagen bragte Levninger af saavel Hedenskab som Papisme« og udgivet dem med fortrinlige Indledninger og Kommentarer og derved vist, at han tillige beherskede det 18. Aarhundredes Aandshistorie. Pontoppidans Bog hører dog nærmere til hans folkloristiske Produktion. hvis Hovedværker er hans Udgave af »Livet i Kløkkergaarden« og Samlingen af ældre danske Folkebøger.

Folkemindeforskningen nærrede han særlig Kærlighed til; han havde været Styrelsesmedlem i Foreningen Danmarks Folkeminder fra dens Stiftelse i 1908, og i 1933 rykkede han op paa

Formandspladsen, som han ved en tidligere Lejlighed af personlig Beskedenhed havde vægret sig ved at indtage. Hans Beskedenhed blev dog gjort til Skamme, for hans Indsats blev af den allerstørste Betydning for Foreningen.

Ogsaa Dansk historisk Fællesforening har meget at sige ham Tak for, da han lige fra Foreningens Stiftelse har fulgt dens Virksomhed med levende Interesse og jævnlig ydet Bidrag af forskellig Art. Det skal fremhæves, at han allerede i Foreningens Meddelelshæfte 1910 (sammen med Chr. Axel Jensen) bidrog med Spørgelister om Bøndergaarde og Folkedragter, og at han ved Foreningens første offentlige Møde i Kolding 1911 holdt Foredrag om Vore Bøndergaardes Bygningsskik; ved Studiekursuset 1919 gav han Vejledning i Museumskatalogisering og i Fortid og Nutid 1920 skrev han en Oversigtsartikel om danske og tyske Forskninger af sønderjysk Bygningsskik og Almuekultur siden 1864. Ikke mindst har han vist sin Interesse for Foreningen ved at lade Folkemuseets Aarsberetninger gennem en Aarrække fremkomme i Tidsskriftet.

Men der er mange af os, der personlig har meget at takke Jørgen Olrik for. Altid var han hjælpsom og imødekommende, naar man havde noget paa Hjerte. Alle, som kom i nærmere Berøring med ham, kom til at agte og elske ham.

Gunnar Knudsen.

INDHOLD

	Side
Fridlev Skrubbeltrang: Hoveriindberetninger som Kilder til dansk Landbohistorie.....	1
Anmeldelser: Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770 [F. Skrubbeltrang]. Helge Søgaard: Haandværkerlavene i Aarhus under Enevælden. P. Riismøller og H. Spliid: Fra Svendekro og Lavshus [Halkjær Kristensen]. Rasm. Mortensen: Jysk Jærn [Søren Alkær-sig]. Hugo Matthiessen: Den sorte Jyde [S. Alkær-sig]. Svend Larsen: Graabrødre Hospital om Kloster i Odense. [J. Lomholt-Thomsen]. Litteratur om Danmarks Forhistorie 1939—40 [C. J. Becker]. Oversigt over historisk-topogra-fisk Litteratur i 1938—39 [Alb. Thomsen].....	29
Nekrolog: Jørgen Olrik.....	62

»FORTID OG NUTID« udgives af Dansk historisk Fællesforening ved Foreningens Sekretær, ROAR SKOVMAND, under Medvirkning af GUNNAR KNUDSEN og CHR. AXEL JENSEN. Tidsskriftet udkommer under normale Forhold med 8 Ark aarlig og koster i Boghandelen 5 Kr. pr. Aargang. To Aargange udgør et Bind. Det kan bestilles gennem enhver Boghandel. Medlemmer af Amtssamfund under DHF. kan faa det for halv Pris ved Henvendelse til vedkommende Samfunds Bestyrelse. Til disse Medlemmer sendes Tidsskriftet saaledes, at der een Gang aarlig opkræves 2½ Kr. + Portopenge, medmindre Redaktionen inden 1. Oktober har modtaget 2½ Kr. indbetalt paa Girokonto 20185, cand. mag. Roar Skovmand, Askov pr. Vejen. Til denne Adresse bedes sendt Bidrag til Tidsskriftet samt Bøger, der ønskes anmeldt deri.